

“Droschak”
ORGANE
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԱԿ

Rédaction du Journal
Droschak
PARIS (FRANCE)

“ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՅԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

«ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՕՐԸ»

Արդա՛ր էր որ Դաշնակցութիւնն ալ ռւնենար, փերլպպէս, իր Օրը, իր փառքը երգելու, ինքն իր մով հպարտանալու համար:

Նոյն իսկ շատ ուշ ենք մնացած:

Տարեկարծներ շատ ունինք.— կուի յիշատակներ, սուգի օրեր, թուականներ որոնք ընդունակ են ամբողջ սերունդներ ներշնչելու: Բայց անոնք բոլորը իրենց տեղն ունին և պիտի յիշուին ու պահուին առանձին, իբրև թանկագին աւանդներ: Մնաց որ, անոնք անգամ պատահաբար կը տօնուին, և կիսկատար, կապուած ըլլալով ժամանակի պահանջներուն և տեղական պայմաններուն: Ուժերու յարաճուն, յարասեւ լարուժը, մեր պատմութեան թաւալլոր ընթացքը թոյլ չեն տուած կանոնադրել հաստատուն, պարտաւորիչ ձեւեր:

Տքնաշան պրպտուներ, հերոսական սլացք, պուտ մը ժպիտ, յետոյ անասելի ցնցումներ, կարճ դադար մը փերակազմուելու համար և նորէն շնչասպառ, աննկուն վազք մը դէպի նպատակը.— ահա, քանի մը բառով, այն կեանքը որ կը յատկանշէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Այսպիսի կացութեան մը մէջ, ի հարկէ դժուար էր հետեւել ո՛ր և է կանոնի:

Եւ ճիշդ ստոր համար, Դաշնակցութիւնը չկրցաւ լրիւ տօնել ոչ իր քսանընթիւնգամակը, ոչ ալ երեսնամակը, հակառակ հանդիսաւոր որոշումներու:

Եւ դեռ աւելին,— չկրցաւ նոյն իսկ ամփոփ ձեռնարկ մը հրատարակել իր գործունէութեան մասին, իբրև համառօտ գիտելիք, « ի պէտս զարգացելոց »: Այս տեսակէտով, Դաշնակցութեան պատմութիւնը շատ կը նմանի հայ ժողովուրդի պատմութեան: Ինչպէս ինքը, ժողովուրդը, անդու՛կ կը աքնէր ու կը հեւար օրուան պահանջներու և տանջանքներու ծանրութեան տակ, սպասելով որոշ հանգրուանի մը, որ միշտ կը խուսափէր, Դաշնակցութիւնն ալ, իբրև անոր սրտէն բխած մասնիկ մը, յորձանքին ափր կանգնած, կը թաւալէր անոր ելեւէջներով:

Նորութիւն մըն է այս մէկը, «Դաշնակցութեան Օր»ը, որ տօնուեցաւ ամէն տեղ, և միեւնոյն զգացումներով, իբրև համադրական խորհրդանշանը՝ մեր մաքառումներուն և առջադրութեանց:

Պարագաները աւելի նպաստաւօր են այսօր: Ոչ: Այսօր աւելի քան երբեք մոռլ է հորիզոնը և դժնդակ՝ իրականութիւնը: Իր նախնիթացը չունի հայ ժողովուրդին այսօրուան պատմութիւնը: Բազմածալ, բայց քրքրուած, բզբտուած զիրքի մը էջերուն պէս, այդ պատմութիւնը փոուեր է մեր աչքերուն առջև, իր ամբողջ ողբերգութեամբ: Էջեր կան որ կոխտուուեր, այլանդակուեր են, ուրիշներ— մեծ մասը — փոթորիկէն քուուեր, տարադուուեր են եօթը ծոփերու վրայ: Շատերուն՝ աշնան տերեւներու ճակատադիրը կը սպանայ: Բայց, ընդհանրապէս, անվթար կը մնայ զիրքը, կը բուէ որ մենք ունենանք համապատասխան կորովն ու աշխատանքը, զայն հաւաքելու և վերակազմելու ուրիշ խօսքով, անոր վերջնական կորուստը կանխելու:

Արդ, անոնք որ Դաշնակցութեան Օրը տօնեցին այս տարի, և պիտի տօնեն ամէն տարի, Հոկտեմբեր 1ին, առաւելապէս այդ մտահոգութեամբ առաջնորդուած էին: Որովհետեւ, ի՞նչ կը նշանակէ ինքն իր մէջ հպարտանալ, երգել ու պանծացնել իր երէկը, եթէ այդ տօնակատարութիւնը չպիտի ծառայէ թափ յատու վազուան գործունէութեան, կրկնելու իր ուխտը՝ մեռելներուն և ողջերուն անունով: Տեսակ մը հոգեկան հաղորդութիւն էր այս տօնը, — առանց պաշտօնական ձեւերու, բոլորովին ինքնաբեր և Ֆ ա մ ա դ ա շ ն ս կ ց ա կ ա ն, Եւ իբր այդ, արծարծեց միևնոյն ոգին, Փարիզի թէ Երեւանի մէջ, Պերլինէն մինչև Պաղտատ կամ Պուէնոս Այրէս, ամէն ո՛ւր որ բոյն դրած է հայկական համախմբում մը, և անոր կողքին, անոր ծոցին մէջ՝ դաշնակցական կորիզ մը:

Ուրիշներ, աւելի նորեր, իրենց պետական — վարչական բովանդակ ուժը շարժման մէջ դրած են, զանազան «Օր»եր հռչակելու և պարտադրելու համար: Դաշնակցութիւնը, իր իշխանութեան

օրովն իսկ չփորձեց այդպիսի ձև: Ու եթէ այսօր իր շունչով կը վարակէ այնքան բազմութիւններ, ու խանդավառութիւն կը յարուցանէ այս հանդիսաւոր վայրկեանին, այդ կը պարտի ոչ երէկուան իշխանութեան, ոչ արհեստական փողածարութեանց: Այդ հմայքին ամբողջ դարտնիքը՝ կը բխի իր իսկ էութենէն, ու իր պատմութենէն, անհաս և անիմաստի: Ամբողջ իտրոնորդ մը կը ծփայ այդ պատմութեան մէջ, սկզբնական օրերէն մինչև մեր ժամանակները, և այնքան հարգատ է այդ խորհուրդը, ու այնքան մարդկային, որ կրցէր է դիմանալ վիթխարի վերիվայրումներու, ինչպէս և բոլոր սարսափներուն և անակնկալներուն:

Գաշնակցութիւնը սասպարէն: Նա արթնցնելու կարգ մը առաքինութիւններ որ թմբած էին դարաւոր ստրկութեան հետեանցով, ու միևնոյն ատեն ներարկեց ոգի մը որ ամենէն ամբողջ երաշխիքն է ո՛ր և է ժողովուրդի վերածնութեան համար: Ան չգործացաւ «միտքեր բանալով», այլ և, գիտցաւ շարժման մէջ դնել բազուկները, ոչ թէ արիւն թափելու, այլ հարուածին հարուածով պատասխանելու: Եւ այս ամբողջ վրայ, դարձաւ ամենէն հզօր ազգակը, երեսաւորացեալու համար հայ ժողովուրդը: Գունդազունը ողջակէզ գնաց ամբողջ սերունդ մը, արտերու վրայ և դաշտերու մէջ, յաճախ եղունգներն ու ակոսները գործածելով սուրի և փամփուշտի տեղ: Մարդկային գրիչը անգոր է պատկերացնելու այն փարհուրեի մենամարտը զոր միջինն մեր հերոսները, ուրիշ նոյնքան արի ռազմիկներու հետ, ապա հովելու համար մեր ապրելու իրաւունքը:

Եւ այսօր, երբ յուզմանով կը խնայարհինք անոնց նշխարներուն առջև, յսփշտակութեամբ պատմելով անոնց գործերը, խորասպէս կը գազնք թէ բարեկամ և թշնամի, հայ ժողովուրդը հաշտի առնել սկսան շնորհիւ անոնց դիւցազնամարտին, անոնց մտքի յոյսին և բազուկի ուժին: Մինչև արտազրական շարժումները, աշխարհը մեր վրայ կը նայէր իբրև «բանաւոր հօտ» մը, որ կը շարկարուէր իբրև բարի քրիստոնեայ, որուն կը մեղքնային ինչպէս հասարակ թշուառի մը: Այսօր քաղաքական, իրական արժէք մըն է րայաներու բազմութիւնը, — ինչպէս կը կոչէին արհամարհանքով — ու թէ և պարտաւած, ունի կուսան մը — իր իսկ ստեղծագործութիւնը, — և կամք ու հաւատք՝ լեռներ գլորելու: Այլ և ո՛չ մէկ ուժ կրնայ կասեցնել ընթացքը մեր նորագոյն, արհեստազանգ պատմութեան, որ ուղիւնուով պիտի յանգի իր ճակատագրական վարձանին, — հայ ժողովուրդի վերջնական ազատութեան, իր սեփական հայրենիքին մէջ:

Հոկտեմբերի Մէկը խտաբումն է այն բոլոր նշանախօսքերուն, որ շարժման մէջ գրին հայ ժողովուրդին մտաւոր և մարտական ուժերը և ստեղծագործ առաքինութիւնները, թօթուելու համար ամէն լուծ: Այդ այն օրն է երբ ճակատ-ճակատ անողորմ և անհաննջ կռիւ յայտարարուեցաւ ապա կամքի բռնութեան, դէմ: Եւ իբրև այդ, պիտի տեսէ և պիտի ներշնչէ, գոտեպնդէ և ապրեցնէ, քանի կը տիրէ բռնութիւնը մեր կապոյտ երկնքին տակ, մեր մինուճար ժողովուրդի գլխուն, օտարներու թէ հարգատներու կողմէ:

3. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

եւ
ՍՕՑԱՒԱԿՍ-ՅԵՆԼԱՓՈՒԱԿԱՆԵՐԻ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ*)

(Մի էջ իմ յուշերից)

Հայ ժողովրդի յեղափոխական շարժումին եւ ծանօթացելով եմ դեռ վաղ պատմականութեան օրերն՝ Համարեա երեսուն տարի առաջ, 1885 թ. Պետրօպօլիսի բանտից զուրպ՝ եւ մի քանի տարի ապրեցի ռուսիականութեան Հակուրթեան տակ, Տմբած քաղերսում, ուր «յտուուկ Հակուրթեան տակ» էր ընկել հաս այն ժամանակահատուկ Նարագօզից և ապագայ էսէր ընկ. Լաւրուսելը: Նրան մեղադրում էին Հայ յեղափոխականների Համար հովակազ գէնք փոխադրելու մէջ, որ նա գաղտնի կեցալով ձեռք էր բերում պետական զինագործարաններից: Յիշում եմ, թէ այն ժամանակայ մեր տամբօզի երիտասարդ մարկիստներն ինչպէս էին կշտամբում նրան, որ իսրել է ինչ որ «ոչ մեր» «օտար», բարբոսի ոչ սոցիալիստական գործի մէջ: Մինչև այժմ յիշում եմ. պատասխանելով նրանց, թէ ինչ ոգեւորութեամբ էր խօսում նա Հայ յեղափոխականների ժողովրդի կեանքի և պատիւի Համար մղած իրենց անհաւատար Հերոսական պայքարի և, մանաւանդ, ուսու կառավարութեան այս պայքարում ունեցած պրօֆօկացիան դերի մասին, որը թէ՛ իրեն ներկայացնում էր թլրբերից Հարստահարած Հայաստանի և թէ միաժամանակ արդէնք Հայաստանում ամէն մի բարեկորուցութեան, որ կարող էր առ Հայաստանին անդրբուրժուան: Պարզ էր. ուսու ինքնակալութեանը հաւատարակեալ Հարկաւոր էին և՛ Հայերի պայքարը իրենց անկախութեան Համար, և Հայաստանի յաւատեւ Հարստահարելը, որպէսզի չցամաքին «հիւսնոց մարդու» գործերին միջամտելու տաթիներ և որ ուսու ցարիզմը Հայաստանում միշտ կարողանայ ունենալ վառօղի պահեստ, որը կարելի վի՛նի պարթիցիներ և թուրքիօղի վրա յաջող յարձակում գործելու համար: Արդէն արտասանած էին ուսու դիւանագետի անմոռանալի շնական խօսքերը. «Այո՛, Հայաստանը մեզ պէտք է, բայց միայն... առանց Հայերի»: Այսպիսի հանգամանքներում, առաւ էինք մենք — եւ և Լաւրուսելը — ուսու յեղափոխականների պատիւ գործն է և սրբազան պարտականութիւնը քաւել ինքնակալութեան մեղքերը Հայ ժողովրդի Հանդէպ. Հայ ժողովրդի գործը մեր Հարազատ գործն է, և ո՛չ միայն նրա համար, որ բոլոր ժողովուրդները եղբայրներ են, այլ և այն պատճառով, որ միայն Հայ ժողովուրդին ցոյց տաւ անձնագոճ յեղափոխական օգնութեամբ ուսու դէմօկրատիան կարող է ջնջել ինքնակալութեան դարձելի քաղաքականութեան կողմից Ռուսաստանին քսած արատը:

Այն ժամանակ Հայկական Հարցը, իբրև քաղաքական կեանքի գործնական մի խնդիր, ինձ տակաւին բաւական աղօտ էր պատկերանում: Երբ մենք խօսում ու կատարի վիճում էինք նրա մասին, աւհանարակ խօսում էինք մեր

*) Ռուս սոցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեան ակաւաւոր տեսաբան և Ռուսաստանի Սահմանադիր ժողովի նախագահ ընկ. Վ. Չերնովի այս յօդաւոր գրում է յատկապէս «Դրօշակ»ի Համար Խմբ.

աշխարհահայտացքի ամենաընդհանուր սկզբունքների մասին. մենք նույնում էինք նրան եթէ ոչ բացառապէս, զէթ զերս-զանցօրէն բարոյական տեսակէտքի նա Հայկական խնդրի բովանդակ բարոյութեանը մտտիկ կերպով ծանօթանալու առիթ ունեցայ շատ աւելի ուշ, արտասահմանում: Այնտեղ եղ Հանդիպեցի և, իմ բոլոր մտտիկ բարեկամներէ պէս, շատ ջուռով մտերմացայ Քրիստոսփոք Միքայէլեանի, այն ժամանակէն առձեռք ժողովրդական Հայաստանի «մեր Քրիստոսփոքը» Հետ:

Հաստիկ ասարբերութիւնը մեր միջև մեծ էր, մտ տասնև-Հինգ տարի: 1900 և, աւելի ուշ, 1904 թականներին, երբ մենք տեսնուեմ էինք իրար Հետ (այս երկու թականներէ մէջ նա կարողացաւ գաղտնի կերպով անցնել Կովկաս), նա արդէն յիսուսի մտտիկ մարզ էր: Նրա սովորն խաղաղ դէմքը շրջապատու էր խիստ արժանքին .տուղ մօրուցով: Ունէր փիւրկոն առողջութիւն: Եւ թւում էր Համակ ողորդութիւն Արարում և շնչատում էր, ըստ երեսուցի, նեարդրով: Կամքի բարձրագոյն լարումը նրա մէջ յարթահարում էր յոգնածութեանը. Եւ յամախ թւում էր, որ նրա Հողին մարմնի Հետ կապած է խիստ նուրբ թելերով, և վախ էր ծագում՝ չլինել, չանկարծ, այդ կապը կտուի: Այդ տպաւորութիւնն ու-ծիւցացում էր և նրանով, որ նա երբեմն կարծես բացակա-յում էր հողով քչեր տեսնում. ու չէր լուսւմ շրջապատը և քաշում էր խորը-խորը իր մէջ, իր սեփական էութեան ինչ որ անչայտ ոլորտները: Գծար էր նրա պտտիկի Հետ զու-գորդել նկարագիրը մարտիկ - ահաբեկի այնպիսի խմբերի, որոնք միշտ պատրաստ են սկսելու զինուած կռիւ պահանջ-ւած վայրում և Հանգամանքներէ թելարամ իւրաքան-չիւր վայրկեանին: Այդ բանի Համար նա, կարծես, շատ էր միով, նոյն իսկ իւրայատուկ կերպով հեղ-զարտիկներին մէկը նրանից բզկտոջ Հմայքի, որին զուար էր շնթարկել նոյնիսկ ամենից քիչ ենթակուց մարդու Համար:

Իմ վրա Միքայէլեանը թողնում էր բնածին, «կամօքն Աստուծոյ» անեղծուած պարզալիկ տպաւորութիւնը, այնպէս, ինչպիսի տպաւորութիւն — ազգային նկարագրի ամբողջ տար-բերութեամբ Հանդերձ — թողնում էր Հանգուցեակ Գէրջու-նին: Նոյն մեծագոյն Հաւասարակշռութիւնը, ներքին խորա-ցումն ու կեդրոնացումը: Միեւնոյն զգայուն, իմացական ուղի-մտութիւնը, Առօրեայ մանր խնդիրներէ, գործերէ ու Հարցերէ մէջ, գիտնելով «սև աշխատարտ» պէս մտնել բոլոր մանր-մունր Հարցերի ու մանրամասնութիւնների խորքը, եր-բեմն նա թւում էր նեարդր շունեցող մէկը — այնքան Համբերութեամբ, առանց յուզելու և տաքանալու, մեղմու-թեամբ ուղղում էր ուղիղներէ վրկաւմներն ու սխալները: Ինչդրը լուծում էր. բոլոր խնդր մազգական պէս, Միքա-յէլեանը գիտէր նայել մանր բաների վրայից և երբեք չէր կորցնում Համայնափութեան զգացումը, թէև գործի յաշտու-թեան Համար անհրաժեշտ եղած մանր բաներից և ոչ մէկը նրա Համար այնքան մանր չէր, որ չաշխատէր պարզել ու յղկել: Մասնաւորապէս խիստ զարգացած էր նրա մէջ իմա-ցական խիղճը՝ միշտ անՀանգստու, միշտ Համակած վախով, որ չլինի թէ ուշադրութիւնից վրկալի որ և է բան Հարժան լայն Հորիզոններէց, որոնք դժարութեամբ են ընդհմարում ապագայի մշուշի մէջ:

Միքայէլեանի Հետ Հնու էր Հասկացել Հէնց կէս-խոս-քից: Այս խնդրում շատ նշանակութիւն ունէր և այն, ոչ մենք երկուսս էլ անցել էինք միեւնոյն գաղափարական դըպ-րոցը: Վաղ պատանեկութեան օրերին, սոցիալիստ-յեղափո-խական կուսակցութեան Հիմնադրութիւնից ժոռ տասնեակ տարիներ առաջ, ես Հարչում ու կրչում էի ինձ նարթօ-վօցից: Իսկ Միքայէլեանի գաղափարական դժմագիծը կոփել էր այն խմբակում, որ 1880 թ. կազմել էր Թիֆլիսում նա-րօզօվեց Քարօզելի կողմից: Թմակը իր կազմով բազմազմ էր և բնոյթով՝ մի քիչ տախարհադադաքաքի Միքայէլեանը չլուխեցաւ ընկերները շատերի աչքին դառնալ Հերետիկոս: Նա անօրինակ նախատեսութեամբ դրեց այն Հարցը, թէ սկտք չէ արդեօք ժամանակակից Հասարակակարգի ընդհան-րական պայմանների վերաբանատեսական քննադատութեան Հետ միտնել մօտեակ աւելի սերտ կերպով իւրաքանչիւր առանձին ժողովրդի կեանքի կենդրէտ պայմաններին և, այդ պայմանների Համամաս, ստեղծել առանձին ազգային կազմա-կերպութիւններ, որոնք միայն ի վիճակի կը լինեն թափան-ցելու Հարազատ դանգաւածների մէջ — ի Հարկէ, միաժամանակ իր բոլոր ուժի մէջ պահելով նաև բոլոր ժողովուրդների Համարաշխութեան սկզբունքը: Սկզբնական շրջանում այդ եղաւ ճձայն բարբառոյ յանապատին: Բոլոր խնդր մարդ-կանց պէս Միքայէլեանը իր ժամանակից առաջ էր ճնշել: Նա գիտէր ինքնորոշել կերպով մտածել և իր մաքով Հար-թել նոր ուղիներ: Անցան տարիներ և պարզ դարձաւ ամեն-քին, մտեանակը նարթայեան Վօլոյտի ինքնակալութեան Հետ ունեցած մեղմարտի եղբակական վարձանից յետոյ, որ եթէ յեղափոխական մտաւորականութիւնը չի ուղղում մնալ կէտ-րւած Հողից ու կախան օդի մէջ, պարտական է ամաւր ու-րջով կանգնել սեփական ժողովրդի որոշյն գետնի վրա, պար-տաւոր է գիտնալ ընկերվարութեան և յեղափոխութեան ընդ-Հանրական գաղափարների բովանդակաբարձը մարմնացնել լեզուի, ազգային Հոգեբանութեան և մշակոյթի ազգային ձևերի մէջ: Հայաստանի Համար այդ բանը արտայայտեց — Քարօզէլի խմբակի կազմութիւնից առաջ տարի յետոյ — Հ. Յ. Գաշնակցութեան ստեղծումով:

Միքայէլեանի անցած նարթօվօլեան դպրոցը մշտըն-ցենական դրոշմ էր դրել նրա Հոգեկան բովանդակ կազ-մածքի վրա: Ինչպէս ինչն է ասել. «Նարթայեան Վօլոյտի կուսակցութիւնը, որ այն ժամանակ իշխում էր Կովկասան երիտասարդութեան բոլոր զգայուն ու գիտակից տարրերի մտքերին, մեղակ էր, որ որոշում էր այդ երիտասարդութեան գաղափարների ընդթը: Միջազգային ընկերվարութիւն, որ պահանջում էր անձնագոյն և անվերադարձ պայքար ընդդէմ կեանքի Հնացած ձևերի — ահա այդ գաղափարը»:

Եւ, նայելով օրւայ դէպքերի վերեկից, Միքայէլեանը Հայկական շարժման մէջ տեսնում էր երկու Հիմնական Հա-կասութիւն: Նա կատարեալապէս Հաշիւ էր տալիս իրեն, թէ որքան Հետու է այդ գաղափարը. առօրեայ դժման իրակա-նութիւնից, թէ այնքան նախնական է այն մշակութային — ընկերային միջավայրը, որի մէջ Հայ յեղափոխականը պէտք է Հանդիսանաւր ընկերվարական գաղափարի ջահակիրը: Այդ միջավայրի Հրատապ Հարցերը այնքան պարզ էին և այնպէս

տարրական նախքան որ և է ընկերվորութիւն՝ զեռ նրանից շատ առաջ, պէտք է գործ ունենայ մի ամենապարզ հարցի՝ հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հետ: Այնտեղ, ուր ամբողջ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնն է հարաւածի տակ գտնուում, ուր նրա զինի կախած է գտնուածային կոտորածներին, շարքերին, կտանց բռնադատութեան, բնակարաններին հրդեհումը և ազգաբնակչութեան անխնայ խողովորման զամոհեան սուրբ, դժար է յիշել ընկերվորութիւնը, այնտեղ շատ հշտ է մտանալ նրան, մտածել նրա մասին, իրեւ պերճանքի մի առարկայի, որը պէտք է թողնել ուրիշ բախտաւարներին, պատմութեան սիրտուն զաւակներին: Այնտեղ մեծ է փորձութիւնը իր բովանդակ զիտացողութիւնը լիցնելու համազգային ինչդիմելով. որի համար չկայ բուրժուառ ու բանաւոր, արեւական ու ուսմիկ, զիւզակի վաղաբուռ և նրա որոգոյթներին մէջ խճճած զիւրացի — կայ միեւնոյն լիզւով խօսող և միեւնոյն արտաքին վտանգի սպառնալիքի ենթակայ մարդկանց մի համբարաշխ դանգաւած, որը պէտք է համախմբել ի մի անբաժան ու գրանիտի պէս ամուր միութեան մէջ, մի դանգաւած, որը չի կորելի թոյլ տալ, որ պատակուի դասակարգային հակասութիւններով — այդ հակասութիւնները կարող են համբերել, նրանց կարելի է յետաձգել մինչև անելի բախտաւոր ժամանակներ... Իսկ եթէ այս այսպէս է, ապա ընկերվորական դրօշակը կարելի է ծալել և պահել գրպանում. «Հանգչիր, սիրելի աճիւն, մինչև ուրախաբեր աւաւտօր»:

Միքայէլեանը զգում էր շատ լաւ շարժման գաղափարական աղբատացման վտանգը, եթէ նա վերածի Հայաստանի ժողովրդի սեղաշին գոյութեան համար մղւած պայքարի այսպիսի մի նոր պլանֆօրմի: Հայ ժողովրդի ապագան նրա համար դատարկ հնչիւն չէր միայն ան ժամանակ, երբ այդ կեանքը ներկայանում էր, որպէս ընկերվորական ապագայ, իսկ բոլոր նախնական խնդիրներին լուծումը, որպէս ուղիղութեան, որոնք նշում են այն միասնական ճանապարհի հանգրւանները: Նա իրեն համար յոտակ կերպով ձեւակերպել երկու դրութիւն: Առաջինը. հայ յեղափոխական ընկերվորականների նպատակներ անհամեմատ անելի ըսյն են, քան աշխատաւոր բնակչութեան բոլոր դատակարգային նպատակները: Երկրորդ. այս ընթացակից և նախնական նպատակների լայնութիւնը չպէտք է լինի ի վնաս բուն ընկերվորական նպատակների խորութեան: Յետեւ համազգային նպատակների կարելի է և պէտք է համախմբել իր շուրջը ամբողջողներին, ձեռնամերձ, մտքով խառնելով, իսկական մարդկային գոյութեան համար հազիւ արթնացողներին լայն գանգաւածները: Բայց այդ ծայրահեղի ներք պէտք է հասնել համոզուած, գիտակից ընկերվորական գործեն կազմակերպութեան մէջ կոփւած տարբերի ղեկավարի կողմը: Եւ ծայրամասեր ու կեղտոնի միջև պահել միշտ այնպիսի համաշխարհային, որ շարժումը չկործարի կողմ տարբերքի, որ նրա յուր ջրերին ալիքները չձայնիքն ղեկավար տարբերի զլիս վրային և չունչացնեն նրա հոգւում կամքը մտցնելու նրան ուղիղ հուճի մէջ, որով հայ ժողովրդի կեանքի գետը չկորչի փխրուն աւազների կամ բոլոր կողմերից փակուած աւազանի կանգուն ջրերի մէջ, այլ լայն գետաբերանով կը միանայ ովկիանոսի մեծ, արեգեքական անասհմանութեան — միջազգային ընկերվորութեան:

Եւ միւս հակասութիւնն էլ ոչ պակաս լրութեամբ և խորը կիրառով զգացում էր նրա կողմից — մի հակասութիւն, որ սկիզբ էր առնում հայ ժողովրդի կենդանի մարմնի երկու՝ ուսուսհայ և թրքահայ մասերի բաժանուած լինելուց: Որքան և ուժեղ էր միութեան ձգտումը, որքան էլ երկու մասերը բարոյապէս ձուլուած լինէին, նրանց կենցաղական, մշակութային և տնտեսական ազդեակերպը աստիճանաբար հեռացել էին այնպէս շուտ, որ շարժման գործիակերպը այստեղ ու այնտեղ չէին ծածկում միմիայն: Առանձին, ուրոյն ճանապարհներով էր պէտք լինում քայլել այստեղ ու այնտեղ: Փաստական երկութիւնը յոյ էր և հոգեբանական ճիշտաբաններով: Պետական սահմանի այն կողմը գտնուող նեղ հորիզոնների տէր մարդկանց աչքին անպէտք ու անելորդ էր թւում շատը այն բաներից, որ արւում էր այս կողմում, և ընդհակառակը: Ծարժման ղեկավարներին գործն էր գտնել ո՛չ թէ հատ ու կտոր և մերժեցական միացում սրա ու նրա, այլ իրական համադրութիւն, որի մէջ ահապի դեր խաղար չափի զգացումն ու համաշխարհական հոտառութիւնը: Միքայէլեանը առանձնապէս անհանգիստ և ուշադիր կերպով հետեւում էր շարժման այս երկու հակասութիւնների զարգացման՝ զիտակցելով, որ դրանք, ըստ էութեան, միեւնոյն հիմնական հակասութեան տարբեր կողմերը կամ արապայտուութիւններն են լոկ: Յիրաւի, Հայաստանի թրքական կողմը նոյնքան անխնայափէլի կերպով մղում էր առաջին գծի վրա շարժման համազգային խնդիրը, որքան ուսուսական կողմը՝ նրա ընկերվորական միջուկը: Զուտ էր, քան ամբողջովին և պարզամտութեամբ յանձնել այդ հոտանքներից մէկին և յանգել նրանց բաղժման: Այդ բաղժումից ամենից շատ էր վախենում «մեր Գրիտոսափորը» և ամէն զեղով աշխատում էր առաջն առնել: Նա չապրեց մինչև այն ժամանակները, երբ կամ յանձնի «գրիտոսներին» խռովութեան, կամ՝ «անշխատականների» բաժանման, բռուն և անդուպ կերպով խանգարեց դժարութեամբ պահպանող հաւասարակշռութիւնը: Բայց նա նախազգում էր այդ, վախենում էր նրանից, որովհետեւ զանազան միտումների «սկիզբներն ու վախճանները» նրա ուղեղում միանում էին սրամաքանական այնպիսի օղակներով, որոնք նկատելի էին ոչ ամենքին: Այսպէս, յիշում էր, թէ ինչպիսի բարեխոս հումորով երբեմն պատմում էր Գրիտոսափորը շարժման վէթերաններից շտերից, հին մարտիկների, առասպելական քաջազորմութեանց հերոսների մասին, որ ընկերվորութիւն էին «ընդունում» միայն հաւատարիմ ընկերվորական գաղափարաբանութեամբ համակած ղեկավարներին, բայց որոնց համար այդ գաղափարաբանութիւնը բարդ և դժար հասկանալի հիերոգլիֆներ էին, — լսակ միւս կողմից պատմում էր երիտասարդութեան մասին, որը պատրաստ էր պաշտել այդ հին մարտիկներին, բայց վախենում էր նրանց պարտաստակաութիւնից խմբական խնդիրներին: Ինչպիսի մեթոտով առաջ երեւ այնպիսի դէպքեր, որոնց բոլոր հետեւանքները դժար է հաշի առնել և անելի դժար է հակադրել հարււած ու կշռւած գործելակերպով...

Միքայէլեանը հասկանում էր բարդ հոգեբանութիւնը երիտասարդութեան, որը կամենում էր յետ ջննալ և ո՛չ մի

քաջ մուսաստանի ընդհանուր ընկերվարական շարժումից և միշտ մտածել ու խօսել յարաձուռ զարգացող միջազգային ընկերվարութեան լեզուով: Եւ միեւնոյն ժամանակ ըստ ամենայնի գնահատում էր աւելի սարբական հոգեբանութիւն ունեցող մարտիկները երախտիբը: Ձէ որ հէնց իր աչքերի առաջ հայ ազգաբնակութիւնը կարծես վերածուել էր Ութնամեակի թակահանների կէսին, ցարական կառավարութիւնը՝ անհանգըւտացած հայութեան ազգային զարթոնքից, դրչել մի հարածով, փողոց շարտեց մտա 20 հազար հայ աշակերտներ՝ հրտարակերով բոլոր հայ դպրոցների փակման հրամանը: Հայ ազգաբնակութիւնը ահաբեկ՝ դիտում էր, թէ ինչպէս արցունքը աչքերին՝ ուսուցիչները հրածեալ էին տալիս իրենց սաներին, թէ ինչպէս երեխաները, խուճապով և առանց մի բան ըմբռնելու թողնում հեռանում էին իրենց դպրոցական ևստարաններից, թէ ինչպէս տասնեակ տարիների ընթացքում, արին—քրտինքով դպրոցներ հիմնող ճնողներ տեսնում էին իրենց գաղափարների խորտակումը և պետական կիբները դպրոցական մեռած շէնքերի դռների վրա: Այս ստրկական անկարեկցութիւնը, այս չափազանց հուռ համարատարութիւնը թունաւորում էին երա հոգին կակձալի թայծով և ճճշած վրդովումով: Քառորդ զար յետոյ, ցարական բռնապետութեան նման մի փորձ՝ իր ծանր ձեռքը գնելու ազգային—կեդեցական—դպրոցական ստացւածքների վրա, հանկուխեց համաժողովրդական հոսովու շարժման, իր համերաշխութեամբ ու յամուսնեամբ ամենքին սալշեցնող դիմադրութեան: Իսկ Միքայէլեանի հիմնած կուսակցութիւնը վերածուել էր մի տեսակ երկրորդ, զգալուն կառավարութեան, որին աւելի և աւելի էր դիմում ազգաբնակութիւնը ներքին, ստացւածքային և նոյն իսկ ընտանեկան դրծերի համար, բոլորի կեթարկելով ցարական իշխանութիւնը, ցարական դատարանն ու հիմնարկութիւնները: Խաղաղ, երկչոտ հայ հողադործը, քաղցրենին, առևտրականը դարձել էին քաղաքային և իրենց իրաւունքների համար պայքարող մարտիկներ: «Նոյնը կը լինի և ձեր ոռու մուծիկի հետ, որի անսահման համբերատարութիւնը առածի կարգ է անցրը», — ասում էր Միքայէլեանը: — «ժողովուրդը սովորում է ոչ թէ բռնելով, այլ անձնական փորձից: Ձեր ահաբեկչական պայքարը այդ խընդրում կը կատարէ նոյն դերը, ինչ որ մեզ մտա՝ հայտուկային խմբերի գործունեութիւնը Թրքահայաստանում: Ես կորով կը ներշնչէ ժողովրդի մէջ և հասարակ մարդուն կը վարակէ մարտական ոգով: Զանգւածային հերոսութեան ճանապարհը ընկած է անհատական հերոսութեան միջով»:

Մեր գաղափարական եղբայրութիւնը Իաշակցութեան հիմնադիրների հետ — Միքայէլեանից գառ մեզ առանձնապէս մտախի էր մտատուր, իսկ կրտսեր սերնդից՝ Համան (Օհանջանեան), — անկատարի կերպով փոխում էր մարտական եղբայրութեան: Մենք օգնում էինք միմեանց նախ և առաջ փոխադրութեան գործում: Իաշակցականները ծանօթացնում էին մեզ իրենց «դեմոկրատիկ», փողոցի զանգւածային կռիւներին յարմար, «մակերոնական» տիպի առւերքերով: մենք մեր այն գերազանցօրէն կառարեկացարժւած և ուժեղ ուսմբերին, որոնց բարձր յատկութիւնները ապացուցին յետագային

Պէլէլէի, մեն իշխան Սերգէյի և ուրիշների գործերում: Մենք այդ ժամանակ մի շարք փորձեր էինք անում Ժընեվի, ապա Պարիզի շրջակայքում և Բրէտանի եղբրքներին, նման փորձեր կատարում էին և Իաշակցականները, Եւ, յանկարծ, շշմեցնող մի լուր: Միքայէլեանը զոհ է գնացել ուսմբի...

Անուղղելի, սարսափելի՝ կրտսի թարմ տպաւորութեան տակ, ոմանք, յերում եմ, մեղադրում էին Միքայէլեանի ընկերներին, թէ բաւականաչափ չէին պահպանել մտաւոր և քաղաքական զգույնի բարձր կարողութիւն ունեցող մի մարդու... Անարդար մեղադրանք: Եարժման ղեկավարները չեն կարող ղեպի մահ ուղարկել միայն երիտասարդութիւնը կամ երկրորդ ու երրորդ կարգի աշխատարդներին: Կայ ու պէտք է լինի համերաշխութիւն «կրակի» մէջ, անմիջական վտանգի դամոկլեան սրի տակ, և ղեկավարները չեն կարող «խոհածուրէն» կենալ «գործարարոյն» թիկունքում: այլապէս կը կորի բարոյական կապը երանց միջու: Նուաւեւոր վերջինն է թողնում խորտակող եաւը, և մարտիկ—սպան անձնական օրինակով է գրոհի տանում զինարդներին: Մնացեալը՝ բախտաւոր կամ դժբախտ գիպւածի գործ է: Յիշում եմ թէ ինչպէս անձամբ ես հանգուցեալ ահաբեկիչներ Ալեքսէյ Պոկոտիովի (մեռեալ Հիւրաւային Հիւրաւային պարի ժմեցողի) և Նիկոլայ Բիլիմովի հետ (պաւանեց շարքի ժամանակ հրէաներին պաշտպանելիս) փորձում էի մեր նոր աումբերը Ժընեվի շրջակայքում: Որպէպիկ փորձը անենք մեծի վարի մասերում, աեքակ շրաղալի մտա, վաղ լուսաբացին, երբ դեռ ամենքը քնած են, մենք վեր կացանք անուրսին դիշերուս կէսին և, աումբերը ձեռներին, գաղտագողի անցանք անտառի միջով: Յանկարծ, Բիլիմովը տայթաբէր և քիչ մնաց ընկներ: մի քանի ժամանակ ճոճուում էր մթութեան մէջ — և այդ մի քանի վայրկեանների ընթացքում մեր երեքիս կեանքը մաղցեց էր կախաւ: մի անյաշող շարժում ևս—և մեզանից կը մնար ստակ յիշողութիւնը: Միքայէլեանը զոհ գնաց հանգամանքների ճակատագրական դատարարութեան, և այդ համարում էր քնական: յեղափոխականին վայել չէր մեռելն անկողնում: Գէթ այդպէս էին դատում մարտական այն դաժան և ամբարկու սերնդի գործիչները:

Յիշում եմ, թէ ինչպէս Իաշակցականների Ընդհանուր ժողովը 1904 թ. մարտին առաջարկեց «Կովկասեան Պատասխանատու Կոմիտէին» ձգտել հաստատելու համերաշխութիւն որեւէ եղբայրական ընկերվարական կազմակերպութիւնների հետ և, ինչպէս բանաձեւն էր ասում, «ժողովը մասնանիշ է անում յատկապէս սոցիալական—յեղափոխականների կուսակցութիւնը, որ թէ իր սոսական աշխարհահայեացքով և թէ կուի տակտիկայով՝ աւելի է համապատասխանում մեր ծրագրի ընդհանուր ոգուն»:

Հէնց նոյն ժամանակ, Իաշակցութեան նոր ծրագրի կազմութիւնից առաջ՝ մենք քննեցինք ծրագրի հետ հոգային ծրագրի սկզբունքները և, յատկապէս, հողերի համայնացման հարցը թէ իր ընդհանուր հիմունքներով և թէ, մասնաւորապէս, իբրեւ միջոց ազգային—հոգային խճճեան ինդիւրների, գաղթականութեան և այլնի լուծման:

Մեր սրտագին բարեկամական յարաբերութիւնները դիմացան նոյնիսկ ամենալուրջ փորձութիւններին, երբ յետոյ,

առաջին յեղափոխութեան շրջանում, 1905-ին, Ռուսաստանում ծնունդ առաւ «երիտասարդ-դաշնակցականների» շարժումը, որի կողմնակիցները միայն իրենց էին համարում իսկական սօցիալիստ-յեղափոխական և մեղադրում էին չին կուսակցութիւնը ընկերվարական նպատակների մոռացութեան, աշխատանքի ծանրութեան կեդրոնը թրքահայ դատի կողմը տեղափոխելու, ազգայնական տարրերի նկատմամբ ցուցարարած դիշուստի և այլ յանցանքների մէջ: Կողքից դիտողին կարող էր թւալ, որ այս «անջատականների» պատճառով Սօցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութեան և Դաշնակցութեան միջև անխուսափելի կերպով առաջ կը գայ կռիւ ու խզում: Սակայն, այդ բանը տեղի չունեցաւ: Եւ տեղի չունեցաւ այն պատճառով, որ ռուս էսէրները կողկատում միանգամայն անշահարկոր կերպով, ամենայն անկեղծութեամբ ու շիտակութեամբ փորձեցին միջնորդ հանդիսանալ թշնամի կողմերի միջև — առանց այդ սնանկին ներքին վեճի մէջ դերագոյն դատաւորի դեր ստանձնելու որ և է կեղծ յաւակնութեան, նրանց փոխարարձ հասկացողութեանը նպատելու միակ անխախտ դիտաւորութեամբ՝ լինել բարեխղճ վիպ հասկացողութեան գալու և համախորհուրդ երկու կողմին էլ քահանայ երբ գտնելու վերջին փորձում: Այս հաջողարար առաքելութիւնը յաջողութիւն չունեցաւ: Եւ այն ժամանակ, հասուն խորհրդածութիւնից յետոյ, չին կուսակցութեան համաձայնութիւնն առնելով՝ էսէրները անջատած «երիտասարդ-դաշնակցականներին» կամ «անջատականներին» ընդունեցին իրենց կազմակերպւած շարքերի մէջ, իբրև ազգային առանձին հաստատ, այն յոյսով, որ այս փաստը կը հանգստացնէ ևս կը չափաւորէ նոր «հայ էսէրների» ներքին-կուսակցական վեճերի ու աղմուկների դառնութեան արտփիւնը, կազմակերպական տեսակետով կը բաժանէ նախկին ընկերներից և յանձնին ընդհանուր էսէրական հայ-ռուսական կենտրոնների կը ստեղծէ միջնորդներ, որոնք կը թուլացնեն տակալին շատաւ բաղադրանքների թափը: Ապագան ցոյց տուց, որ հաշիւը ճիշտ էր. այն ամէնը, ինչ որ դու հնարաւոր էր անել անջատումից առաջ եկած բացասական կողմերը վերացնելու համար, արեց:

Բայց վերադառնալք այն օրերին, երբ Միքայելեանի նախաձեռնութեամբ՝ տեղի էր ունենում մեր մերձեցումը Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ:

Այդ մերձեցումը արտայայտեց և զրական աշխատանքի շրջանում: Դաշնակցութիւնը լայնօրէն օգտուում էր մեր տեսական գրականութիւնից հայ երիտասարդութեան նոր սերունդների ընկերվարական դաստիարակութեան համար: Իսկ միւս կողմից մեծօջիցիոնալայա Ռոսիայի մի շարք համարներում մենք տալիս էինք դիտարկութիւններ կայ յեղափոխական շարժման մասին, որ ստանում էինք անմիջապէս «Գրօշակ»-ի խմբագրութիւնից: Յետագային, այդ բաժինը սկսեց վարել ընկ. Լուկինիչը (Արարատսի), որը հենց իր ծագման շնորհիւ (հայրը՝ ռուս, մայրը՝ հայ) սերտ կապի կենդանի մարմնացումն էր մեր և հայկական շարժման միջև: Նրա գրչին է պատկանում Դաշնակցութեան գաղափարական իրրերի պերճախօս պաշտպանութիւնը ընդհմ ռուս մարկսիստների — «Իսկրովնիկ»-ների յարձակումների («Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ուղղափառ համբակութեան առջև», Ռև. Ռու., 1905 թ No 63),

Այդ մարկսիստները յարձակում էին մեր դաշնակիցներից իւրաքանչիւրի վրա և նրանց զիջի վրայով՝ նշան էին անում մեզ: Ի մասնաւորի, նրանք այն ժամանակ յայտարարում էին («Իսկրա» No 44), որ ազգային ինքնորոշման իրաւունքի կատարելու և բացարձակ ճանաչումը, որ առաջադրել է Ռեւոլ. Ռոսիայն, բուրժուական-դեմոկրատան ճիշտան խօսք է միայն»:

Անձամբ ես, «Ազգային ստրկացում և յեղափոխական ընկերվարութիւն» յօդաւածում (1902 թ.) հաստատել եմ մեր ծրագրի հիմքերը ազգային հարցում, իսկ յետոյ, աւելի ուշ, («Ազգ. հարցը և յեղափոխութիւնը», 1903 թ.) այլ հիմքերը կիրաւել եմ յատկապէս հայկական խնդրի վերաբերմամբ: Հայաստանը ինձ համար «Ախլայի Լեհաստանն» էր, որ անխուսափելի կերպով, տարբեր տարրական ուժով ձրգաւում է Հասարել ի մի, ամբողջական կենտոնակ մարմնի մէջ իր membra dissecta: Այդ սնդուսպ կենտրոնաձիգ շարժումը, գրում էի ես, միշտ էլ պաղարիւն, անխնայ ու շահախնդիր կերպով պիտի օգտագործւի մերթ ընդ մերթ ձայատանի շարեւեմի և հոյանաւառի դիմակը հազնոյ զանապան աշխարհակալ դիշուստից կողմից: Բայց-այդպէս է ընդհանուր օրէնքը. «Մէ սեփական և ո'չ օտարերկրեաց կառավարութիւններից, ո'չ դիւնապիտոութեան խորամանկահիւս խաղերից, ոչ էլ կեղծ-քաղաքագէտների հաշիւներից ներկայումս կարող են սպասել իրենց ազատութիւնը ճիշտած ժողովուրդները: Եւ առանձնապէս կարեւոր էի համարում ցրել հայկական որոշ շրջաններում տարածւած այս պատրանքները: Միայն միտանց հարեւան ժողովուրդների դեմօկրատիայի և ընկերվարութեան հասունացման գործանք շատաշնորհութեամբ, նրանց աշխատանք ժողովուրդների համախորհուրդ ճիշդեց, ոչ թէ վերտից, այլ վախից կարող են ձեռք բերել իւրաքանչիւր ազգի ազատ մշակութային զարգացման պայմանները: Եւ ես պարտք էի համարում նախազուշացնել. «այստեղ ծագում է մի նոր՝ ցուազին և հրատապ հարց այն մասին, որ ընդհանուր թշնամու և հարստահարիչի դեմ մղւած կուում ալլպան ազգութիւնների յեղափոխական ուժերը չընդհարւին թշնամաբար միմանց հետ, փոխադարձ բաղադրանքով չհայմանքանին ընդհանուր գործի յաջողութիւնը, որ ընդհանուր անշուրթ թոքափայտց յետոյ՝ նրանց յոյճացնեն յարթութեան պտուղները յանկարծակյան ազգայնիցեան խոյոյթիւններով»:

Այս խօսքերի մէջ կարծես հնչում է նախազգացումը ապագայ դիւսած ընդհարումների — հայ — վրացական, հայ — աղբերջանեան — որոնց վկան եղանք մինք բան տարի յետոյ: Էլ աւելի ուշ, 1905-ի սկզբին, մենք, Ռուսաստանի սահմաններում գործող արիշ վեց ազգային-ընկերվարական կուսակցութիւնների հետ միասին, գործնական կերպով դարուցնեցինք այլ և այլ ազգային խնդիրներով, ձեւակերպեցինք, իբրև ընդհանուր պահանջ, «հրաւիրել Կովկասի համար, իբրև Ռուսաստանի հետ դաշնակցական կապերով կապւած ինքնավար մի մասի, սահմանափր ժողով այս երկրի ներքին բովանդակ կամը, ժողովրդավար — դաշնակցական սկզբունքներով վերակազմելու և վերոյիշեալ պայմանների հիման վրա Կովկասեան ինքնավարութեան երաշխիքների մշակութեանը մասնակցելու համար», — այսինքն, «համապատասխան ազ-

գութիւնները գերազույն ներկայացուցիչը հանդիսացող առանձին սահմանադիր մարմինների միջև կնքուած ազատ համաձայնութիւնների ճանապարհով):

Սօցիալիստ-լեզափոխականների կուսակցութիւնը հաւատարիմ էր այս համաձայնութեան՝ Սահմանադիր ժողովի առաջին և վերջին նիստում, 1917-ին, Ռուսաստանը յայտարարելով ժողովրդավար ու դաշնակցական հանրապետութիւն, որով իրականացուած էր նոյնիրաւ ազգութիւնների ազատ միութիւնը՝ «գերիշխան ընդհանուր Դաշնակցութեան սահմանադրութեան շրջանակում»:

Միշտ ստորագծելով իր սկզբունքային կողմնակցութիւնը դաշնակցութեան գաղափարին, որի էութիւնն է՝ սերտ համագործակցութիւնը հարեւան ազգութիւնների՝ նրանց կատարեալ հուսաարութեան հիմքերով, մի համագործակցութիւն, որ չի կրճատում՝ նրանց ապստոլիւնը, բայց աւելացնում է զօրութիւնը, ուստի և պատշաճութիւնը — մեր կուսակցութիւնը համարել է սխալ՝ քոնադաշտը հարեւաններից որ և է մէկին ընդունելու դաշնակցական միութիւն ուստի ժողովրդի հետ: Այս իմաստով էլ գրել եմ ես («Ռուս. Ռօսիա», Նոյեմբ. բեր, 1903 թ.). «Մենք ազգային հարցի լուծման բոլոր գէպքերի համար վերացական ոչ մէկ ձեռնուները. ես կը լուծի ամէն անգամ՝ համապատասխան տեղական պայմանների, և իւրաքանչիւր ազգի համար վճռական նշանակութիւն պէտք է ունենայ միայն իր ձայնը. Հէնց դրա մէջ է ազգային ինքնորոշման սկզբունքը, որ մենք ընդունում ենք անպայման և առանց առաւելութեան»: «Ազգային ինքնորոշում՝ նշանակում է թոյլ տալ, որ ինքը ազգը վճռէ, թէ արդեօք կամենում է ուրիշ ազգի հետ միեւնոյն պետական յարկի տակ ապրել, թէ ոչ ուզում է ըրողովին առանձին յարկի տակ ապրել և կամ, վերջապէս, մնալ դաշնակցական միութեան միացեալ յարկի տակ: Եւ անառարկալի է, որ «ժամանակակից պետութիւնները այնպէս, ինչպէս կազմել են պատմութեան ընթացքին, համարեա միշտ ներկայացնում են այնպիսի այլապէս արհեստական միութիւններ», որ մենք վճռակեանքով հրամարում ենք ճնրանց կենտրոնաձիգ գոյութեան փաստը ճանաչել որպէս օրէնք»:

Ինձ համար պարզ է. արդի բազմազգի բարդ պետութիւններին վիճակած է կամ վերակազմել դաշնակցական սկզբունքով, կամ ենթարկել քայքայման: Որը ուշանում է վերակազմել, պատմութիւնը նրան պատժում է՝ բաժան-բաժան անելով: Պատմական այդ վրէժնիղով աստուածուհու գայուստը փութացնում է պատերազմներով: Եւ ահա թէ ինչու, երբ պայթեց համաշխարհային պատերազմը, և երբ կրակի դժից և երկաթալար փշոտ պատնէշներից «այս կողմը» գտնուողներից շատերը խանդավառուած՝ սկսեցին սպասել Աւստրո-Հունգարիայի քայքայումը, ես այդ ոգեւորած մարդկանց դիմին թափեցի մի գոյլ պաղ շուրճ գրելով. «Այսօր դու, իսկ վաղը ես» պերճախօս վերնադիրը կրող մի յօգաձ, որի մէջ ծաղրի ենթակեցիք նրանց, ովքեր Աւստրո-Հունգարիան համարելով ժողովուրդների մի բան»՝ Հէին կարողանում «իրենց վրա նայել»: Ես մարդաբէնում էի, որ եթէ պատերազմը սեւեւ այնքան, որ Հաբսբուրգների «ցնցոտեալապատ կայսրութեան» արհեստական կապերը չլիմանան, նրա յետեւից կը սկսեն ոչ պակաս ահաւոր փլուզումով քանդել ու կորստել և Հէնց բազմազգի մասեր ունեցող Ռուսաստանի կապերը: Այսպիսի յանգուզն մտքերի համար դարձայ «ոչ-ուստ»: Այդ ինձ Հէր յուզում: Համաշխարհային պատերազմը խորասկոյն էր այնքան ամրութիւնների, այնպէս մեծ փլուզում էր, որ նրա հետեւեցնեցին, ի հարկէ, Հէին կարող հետաքննեմք տեղաւորել պարզունակ «հայրենասէրների» մտքերի մէջ:

Նման փլուզումները իտերի մէջ յեղաշրջում առաջ բերելուց առաջ, փոփոխութիւն են առաջ բերում մտքերում: Եւ զարմանալի չէ, որ մտաւոր խառնափնթորութիւնը ամենից առաջ երեւան եկաւ փոքր ժողովուրդների դէմօկրատիայի մէջ — ժողովուրդների, որոնց վիճակած էր խաղալու տաշեղի դեր պայթելու պատրաստ համաշխարհային փոթորկի պիքեների վրա:

Յիշում եմ, թէ ինչպէս բախանեան պատերազմից անմիջապէս յետոյ, ինձ ծօտ եկան լից ընկերվարական շարժման ներկայացուցիչները (հանգուցեալ Եօղիօն իր ընկերներից մէկի հետ) և յայտնեցին ինձ մտաւորապէս հետեւեալը: Անխուսափելի է պատերազմը Աւստրիայի և Ռուսաստանի միջեւ: Աւստրիային կ'օգնէ Գերմանիան: Ռուսաստանին այս պատերազմում ապաստում է պարտութիւն: Ռուս դէմօկրատիայի համար այդ պարտութիւնը, նրանց կարծիքով, ինտսակար չի լինի. ես կը բերէ բացարձակապետութեան խորտակում: Իսկ ինչ վերաբերում է լից ընկերվարականներին, նրանք պէտք է օգտագործեն գալիք պատերազմը Լեհաստանի անկախութեան յարտիւն տալու համար — թէկուզ, առ այժմ, միայն առաւական Լեհաստանի սահմաններում: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ իրենք ապստամբելով Հնչոտացեան աւստրո-գերմանական զօրքերի գործը: Գարով Լեհաստանի Աւստրիական ու գերմանական մասերին, ի հարկէ, նրանց մասին առ այժմ կարելի չէ խօսել: Լից ժողովուրդը այնքան ուժեղ չէ, որ միանգամից երեք ճակատի վրա կռւի: Պէտք է ընտրել չարիքներից փոքրագոյնը և լողալ հտանքով. այդ նշանակում է ընտրել աւստրո-գերմանական օրէննոտացիա: Եւ Եօղիօն հասկացելու տեց, որ աւստրո-գերմանական սպանելու, գուցէ և նրիական միջոցների, օգնութեամբ, լից ընկերվարականները զինուորական մարզանքներ են անում և կազմակերպում են մարտական աւժեր: Նա կամենում էր իմանալ, ինչպէս կը վերաբերենք նման գործեակերպին մենք՝ ուստ ընկերվարականներս:

Իմ պատասխանը — իրատ բացասական — նրա համար եղաւ անակընկալ: Իսկ ես խորապէս վիրաւորուած էի ցարդ մեզ դաշնակից եղող լեհական կուսակցութեան ընկերվարական դէմքի անտարաբութեան ու մաքրութեան խաթարման համար: Նա պատրաստուած էր «օգտագործել» յօգուտ իր շահերի աւստրո-գերմանական զօրութիւնը: Ես գուշակում էի, որ ես ինքը կ'օգտագործուի վերջինից և գէնք կը գաւնայ ընկերվարութեանը խորթ շահատիրոջ մտադրութիւնների, այսինքն՝ բարոյապէս կը կորչի: Իսկ ինչ վերաբերում է գործնական յաշտութեան կամ անյաշտութեան, այդ կը լինի դիպակածի գործ. վիճակախաղ է այդ, տաք բարատաւաղ ուրիշի թղթով և ընկերվարութեան սկզբունքների տեսակէ-

տից՝ արկածանկարողութիւն: Ես ցոյց էի տալիս, որ եթէ լեհերը ցանկանան յարթութիւն գերմանացիներին, թէկուզ յանձինն Հաբսբուրգների և Հոհենցոլերների; նրանց հարեւաները՝ չէխերը, ընդհակառակը, կը կամեան, որ յաղթեն ուսուները, թէկուզ յանձինն «Նիկոլայ վերջինի» (այս ուսուներ ես նրան տւել էի դեռ 1903-ին և շահաւէցի): Իմանապէս և Կոմկառու: Ինչ օրինակացիս կիրաքանն հայերը և միւս, ճիշտ հակառակը, լեռնականներն ու թաթարները: Նոյնը կը պատահէ և Բալկաններում, և այլն: Ո՛չ թէ պէտք է պատերազմ բաղձալ, այլ բոլոր ուժերով վախենալ նրանից: Ո՛չ թէ կապել այս կամ այն կառավարութեան հետ, այլ ջանալ խուսափել պատերազմից — ահա թէ ինչ է հարկաւոր բոլոր ընկերակազմներին և, մանաւանդ, փոքր ազգերի ընկերակազմներին — ազգերի, որոնց պատերազմը կը զարնէ մէկ մէկու: շահերի և եղբայրասպան վէճերի սուր հակադրութիւնների մեջ:

Մենք լեհ ընկերակազմների հետ ընդհանուր լեզու չգտանք: Տարբեր ձևով իւրացրինք պատերազմը և այն ասակառթիւ հայ ընկերների հետ, որոնց գտայ ես, պատերազմը բուռն շրջանում, Ժրէնում: Նրանք համաշխարհային պատերազմի ապագայ հետեւանքերի մեջ տեսնում էին միացնել Մեծ Հայաստանի վերածնութիւնը: այդ պարագան թելադրում էր նրանց իւրացնել պատերազմը լինելու պատրաստ լողալու նրա հասանքով: Իսկ ես մնայլ կերպով էի հայում ապագային և ժողովում էի, որ նման ծրագրիներէ իրականացումը կը լինէր լոկ հրաշքի հաստար քախտաւոր մի դիպուած: Իմ անտակէտից անհամեմատ աւելի զուրահակամտութիւն կար, որ հայ ժողովուրդը պատերազմից դուրս գայ հայման զանաձ, վիրաւոր և արիւնքաւոր: Ի դժբախտութիւն հայ ժողովրդի, իմ վախերն ու յոռեռեստութիւնը դուրս եկան աւելի համապատասխան իրականութեան Բայց այն ժամանակ ինչ կարող էին անել իմ փաստարկութիւնները: Հայ, լեհ և ուրիշ ընկերակազմները տարւելին իւրաքանչիւրը իր բախտաւոր կամ դժբախտ ճակատագրով:

Երբ Անդրկովկասը տարկած եղաւ անջատուկ Ռուսաստանից, իսկ յետոյ բաժանուկ ազգային բաղադրիչ մասերի, ես ըմբռնում էի այդ իբրև «սկիզբն երկանց»: Ես խոնարհւում էի հանդէպ այն «հերոսական յուսահատութեան», որով բնորոշում էին անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան վերջին օրերը: Եւ ամենաջերմ գոհացում էի զգում, որ այդ ճակատագրական վայրկեանին հայ էսերները դաշնակցականների հետ միասին ժողովում էին ազգային ինքնապաշտպանութեան կառավարութեան մեջ: Բայց ես համարում էի, որ խնդիրը վերաբերում է հայկական հանրապետութեան պատուի փրկութեան քայց ոչ գոյութեան: Գասարթաւածի ողբերգութիւն էր այդ...

Եւ երբ ես մտածում եմ հայ ժողովրդի ու հայ ընկերակարութեան ճակատագրի մասին, իմ սիրտը կձկնում է այն մտքից, որ ես, համաշխարհային ողբերգութեան վերջաբանում հանդիսացաւ ամենախորթը պատմութեան խորթ զաւակներից: Բայց նրա անօրինակ և ոչնչի հետ չհամեմատուող ասուջանքները տեղի են ունենում ժողովուրդների ողբերգութեան անկարելից ու խուլ միջավայրում: Ես յիշում եմ. մօտ երկու տասնեակ տարիներ առաջ,

կրբ Բրանդեր կարողւմ էր Բէրլինում իր նշանուոր դասաստութիւնները «Հայաստան ու Եւրոպան» կիւթի մասին — մերթ ընդ մերթ պէտք էր լինում ընդհատուկ այդ դասաստութիւնները, երբեմն չէր յաջողում աւարտել. սրահը թնդում էր հեծկտանքից...

Ո՛վ լաց կը լինի այժմ ինչ որ օտար ու հեռաւոր մի ժողովրդի տանջանքների վրա: Երեսակայութիւնը սժգունել է: Աշխարհ վարժուել է արեան, բռնութիւնների, մարդկանց զանգաձային զոհերի պատկերներին: Մարդիկ յղնել են ողբերգութիւնների մասին մտածելուց և տարտամ փետացումով աշխատում են չմտածել, այն մասին, որ ընդունակ է վրդովել ու զարթոնել նոյն իսկ ամենազրահապատ խիղճը:

Բայց մենք, որոնց համար հայ ժողովուրդը, հայ աշխատար ողբերգութեան ու հայ ընկերակարութիւնը օտարներ չեն, այլ ողով, աւանդութիւններով և մեր բովանդակ կեանքի ու ընդհանուր պայքարի ամենատարբեր յիշողութիւններով շաղկապւած հարազատներ, մենք չենք կարող հաշտուել այս ընդհանրական անարտութեան հետ զէպի էլ աւելի ողբերգական դարձած հայկական հարցը — հարցը մի ժողովրդի, որ վտարւած է իր հողի ինչ տասներորդից և ցրւած է աշխարհի չորս ցօղիքին...

Մենք դիտենք. ուսու աշխատար ողբերգութեան յարութիւն կ'ունէ դեռ: Եւ նրա յարութեամբ նորից պատմութեան նախաբեմ վրա կը դրուի հայկական այժմ տրորւած, «մօզուլից ընկած», բաց և այնպէս ճակատագրական ու ազազակող և անյոյժ մնացած հայկական խնդիրը — պատմութեան խորթ զաւակը հանդիսացող մի ամբողջ ժողովրդի կեանքի ու մահուան հարցը:

ՎԻԿՏՈՐ ՉԻՐՆՈՎ

Ի Լ Զ ՈՐ Ի Մ Ն Է
 Հ. Յ. ԳՆԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒԺԸ

Գաշնակցութեան Օրուան առթիւ, արժէր յետազարձ մի հայեացք ձգել մեր անցած շրջանների վրա. այդպիսով մենք ի վիճակի կը լինենք մեր գոյութեան և ուժի գաղտնիքը հասկանալ և օգտուարժեք նրան:

35 տարուան կեանքը յեղափոխական մարտական մի կուսակցութեան համար, որովհետեւ է մեր կուսակցութիւնը, հազուադէպ է. մանաւանդ այն կեանքը որ իր հետեւը թողուց Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը և այն իրականութիւնը, որ սպրեց հայ ժողովուրդը, ոչ մի ժողովուրդ և ոչ մի կուսակցութիւն չէն սպրել այդպիսի կեանքով:

35 տարիներ անընդհատ մեր կուսակցութիւնը քայլել է ժողովրդի հետ, ի յ ա ս ո ս ս ա թ ի և ս ի յ ի ն ճ ն ա ս ա ղ ը ղ ը վ, միշտ և ամէն տեղ, լայն ու նեղ օրերին. և այս միջոցին ժողովուրդին ու Գաշնակցութիւնը ճանաչել են իրար, ինչպէս կարող են ճանաչել ծնողն ու զաւակը. ճանաչել են նոքա միմեանց բովանդակ իմաստով, աւուելութիւններով և թերութիւններով: Մեր կուսակցութիւնն է եղել միակը հայ իրականութեան մեջ, որ կեանքի ծանր բողբնների չէ կորցրել իր հաստարակշռութիւնը, ոպի է ներշնչել ժողովրդին՝ ապրելու, տակաւուկէ դիմադրելու համար:

Այսպէս է, որ ժողովուրդը և մենք ընտելացել, մտերմացել և հոգեպէս ջեղպակուել ենք:

Այսպէսով է, որ Դաշնակցութիւնը ի վիճակի է եղել ճանաչելու մեր ժողովուրդը, մինչև նրա հոգու ամենախուլ անկիւնները, թափանցել է և ըմբռնել մեր ցեղային բնագրերը՝ դառնալով այսպէս գործադիր ցեղային պոսեմցի:

Սա այս պատճառով է, որ նա դարձել է բնական և բարոյական իրաւունքով օտուռած Թարգմանը նրա ձգտումների և ապրումների:

Ձուլումը ժողովրդի հետ այնքան սերտ է, որ մեր քննադատներին ձգել է սխալների մէջ: Օրինակ. առում են թէ՛ Դաշնակցութիւնը, իր գործելութեան մէջ, ինքուրոյն չէ՛ եղել, այլ միշտ գնացել է ամբարի յետեւից: Ճիշտ է սա՛ ի հարկէ, ո՛չ:

Թիւրքհայութեան աստապանքերից է ծնուել Դաշնակցութիւնը: Նրոնից առաջ թիւրքահայ ժողովուրդը բազմաթիւ անգամներ պտօնակացել է թրքական հարստահարութիւնների դէմ, բայց միշտ դիպուածական և հասուածական և, ուրիշ, անկապմակերպ:

Մեր կուսակցութիւնը համախմբելով բոլոր զգոհ տարրերը և հատուածները՝ նոցա ուղղեց միևնույն կայտակին:

Եւ յետագայ դեպքերը հետեւանք էին մեր պայմաններում գոնուող Պարբի պայմանների: Լեռնային մասերի ասպտամբութիւնները, վէճիմիղրական թէ աշաբեղական, և նրանց յաջորդող հրաձանքն ու արևելք անխուսափելի էին այլ յոսանալու պայքարի մէջ: Ժողովուրդը ըմբռնել էր այս և ընկ աւաճ էր գնում:

Օտմ. հասմանադրութեան շրջանին, Դաշնակցութիւնը իր զէնքերը վտր դրած, իռնեռէն իջաւ լծուելու վերանորոգական աշխատանքի: Ժողովուրդը յոգեղ էր և անասհման բաղձանքով ձգտում էր վերահանգել իր տնտեսութիւնը և զորուալ ներքնադէտ: Ո՛վ կը յանդգնի մեղադրել մեզ, որ խաղաղութեան ձիթնիկով մօտեցանք «յեղափոխական» Թիւրքիային և խաղաեցինք: Չէ՛ որ մեզ մեղադրում են թէ շարունակ մեր գործը հղել է արիւն թափել, զոհեր տալ: Ինչու՞ են մեզ դատապարտում, ուրիշ, որ խաղաղութեան համար գերմարդկային ճիգեր ևս գործ դրինք:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կուրծքը ցցեց ազգային կալուածների գրաման դէմ:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երկար ամիսներ բովանդակ կովկասաւայութեան դեմադրական ուժը կազմակերպեց թաթարական-ցարական ծրարների գործադրութեան դէմ Միքէլ մենք, այդ շրջաններին ևս ամբարի յետեւից ցնացինք:

Մեղադրում են մեզ կամաւարական շարժումը առաջացրելու համար և, հետեւաբար, պատասխանատու ենք համարում ահաբեկ Չարդերի:

Գամաւորական քորթումների հեղինակը միշտ ինքը, ժողովուրդն է ինչում: Այսպէս է եղել ազգերի հին, նոր թէ նորագոյն պատմութեան մէջ:

Ինչպէս կարող էր առաջ չգալ այդ շարժումը, մանաւանդ այդ շրջանին, մեր ժողովրդի մէջ: Մեր ժողովրդի իմաստութիւնը և դառն փորձառութիւնները տեղի չէին թողնում կասկածներ, որ Թիւրքիան ոչ մի պայմանով չէր թողնելու այս յարմարագոյն բովանդակ վերջակէտ ցնելու հայկական հարցի վրա. մանաւանդ պատ-

րազմի նախորեակին էր, որ մեր բոլոր այժմեան քննադատները և յոռեանները փարել էին իրականացող Հօֆ-Վեյտեկէնիան բարեկարգութիւններին:

Ջարդերը տեղի չունենալու համար պէտք չէր երբեք — դեռ 1828 թուից — բողոքել, պէտք չէր երբեք ձեռք կարկուտը աշխարհին, իսկ գլխաւորապէս պէտք էր համակիրպել, ստակ սարկութեան և ընկ միշտ հրաժարուել սպառնալիս գաղափարից և կորցնել ցեղային դիմակիծը:

Այն, որը միջնորդի մեջ զգացուեց պատերազմի հուսանականութիւնը, հայ ժողովրդի մէջ նոր թափուլ և նոր ծաւալով զարթնեց թիւրքական ուժը թօթափուլու պահանջը: Շարժումը տարեբային էր և ոչ մի ուժ չէր կորող զսպել նրան:

Նոյնը չէր հայ-թաթարական կռիւների դէպքում, երբ թիւրքահայաստանից խմբերով էին գալիս օգնելու կովկասահայութեան:

Թարուեցինք, ի հարկէ, մեր սպասելիքները մէջ և կրեցինք խիտ ծանր հարուած: Բայց ո՞վ էր այն իմաստունը, որ գուշակում էր այդ Ոչ միայն գուշակող չէր, այլ այժմեան յետին թուի մարգարէները, հայ մեծամասնական շէֆերից սկսած մինչև հայ պահպանողականներից շատերը, գտնուում էին կամաւորների շարքերում...:

Եւ, վերջապէս, հուր ու ջուրերից անցնելուց յետոյ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մարմին առաւ հայ ժողովրդի դարբեր երողած նուիրական գաղափարին—հիմնուեց անկախ հայ պետութիւնը սպառ հայրենիքի մէջ:

Գարձառեւ մեր գոյութեան մէջ ազաւաններով ու բուերով շրջապատուեցինք. կուեցինք անընդհատ բոլոր ծակտաններում: Թոյլ ու մեղակ էինք և մեզ շրջապատողները չէին հանդուրժում մեր անկախ գոյութեան. պէտք էր յետևել մի ուժի վրայ. փորձեցինք, բայց խաբուեցինք, մինչև որ եկա Ռուսաստանը և անխախտութեան ոճնացման գնով հովանաւորեց մեր երկիրը:

Փշից ու տատակից խեղդուած մեր 35 տարուան ուղին անցանք արևնաքամ, յոգնած ու մաշուած, կորցրելք մեր ցեղի ամենաընտիր և թանկագին տարրերը. հայ ժողովուրդը, իր գոյութեան և արժանապատուութեան համար տուեց իր ուժի և կորովի մեծ մասը, մերի բնկնուած ու հիւժուած, մերթ ողնակը շտկած՝ քայլեց անյողող... Եւ ամէն տեղ ու ամէն վայրիման նա գտաւ իր կողքին և իր առջև Դաշնակցութիւնը:

Ի հարկէ, յոգնել է Դաշնակցութիւնը երկար տարիների իր պայքարի մէջ. շրջաններ ակերներ, փոթորակներ... մարտի, շրջաններ՝ համբերատար, ծածկուած ու խոհուն ստեղծագործութեան. օրեր յուսալքման ու թշնամանքի, վայրկեաններ բերկրանքի և լուսաւոր սպասումների...:

Նա, իր բոցեղէն բնոյթի ամբողջ թափով և մոլեղնուած թեմար պարեց ու այժմ՝ էլ ապրում է, որովհետև ապրում է ինքը՝ հայ ժողովուրդը:

Պարտութիւնները չեն կարող փշրել մեր հաւատը, չեն կարող վերջնապէս խորտակել մեր ուժերը, քանի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կուռուտն է հայ աշխատաւորութեան:

ԿՈՄՍ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԵՒ

ԿՈՒՍԱԿԻ ՑԱԿԱՆ ԳԱՅՔԱՐՆԵՐԸ

Արտասահմանի Հայութիւնը, Կովկասի և Ռուսաստանի Հայութիւնն ալ միասին, սկիզբէն ի վեր շատ կարուած մնացած է բուն երկրի ժողովուրդի կեանքէն

Հայրենի ժողովուրդի Հետ սերտօրէն կապուած և անոր յեզպոխական մտածումները մարմնացնող կուսակցութիւնները տեղեկատու պայքարի մէջ եղած են՝ փրկելու Հայ Հասարակականութիւնները օտարանալու ու ձուլուելու վտանգէն և զանոնք կապելու Հայրենիքի հետ: Բարձր և բէշ շատ զիտան այդ պայքարին ղեկավարութիւնները: Ժողովուրդի որոշ դասակարգեր, իրենց աշխատատեղական հանգամանքով և երկրէն նոր հեռացած ըլլալու իրողութեամբ, կը յարէին յեզպոխական հասարակութիւնն և կը շարկապուէին այն օգակին որ կը հիւսուէր Հայրենի երկրին շուրջ: Միեւնոյն համ բազմութիւն մը, դրամատէր, քաղցրէն, վաճառական, ազատ արուեստի հետեւորդներ և բարեկեցիկ զատակարգը կը կարուէր Հայ իրականութիւնէ թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս Սակայն, համաշխարհային պատերազմի ընթացքին և անկէ յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնումով, Հայ զանգուածները խոշոր չափով հայացան: Քաղաքական այդ մեծ դեպքերը իրենց էութեան մէջ շատ տարբեր ունէին ազգային հասարակականութիւն մը ստեղծելու:

Միայն քաղաքական բարեկամող պորտաքները չէին որ Հայութեան ցրուած միկորները կապեցին իրենց Հայրենի օճախին և ազգային մշակութիւն, այլ նաև մեծ դժբախտութիւններն ալ եկան ստիպելու արտասահմանի Հայութիւնը, որ աւելի քան երբեք իր յոյսերը կապէ Հայաստանի և անոր ազգային հետ: Տանձաձակ մը անցած է արդէն. այլ ևս չունինք Քարբլոյ Հայութիւնը՝ իր ներքին ազգային կեանքով: Եթէ այդ ահաւելի աղէտը իր ծանրութեամբ չկշռենք ու տնոր կից՝ աւելի փոքր աղէտներ նկատի առնենք, պիտի տեսնենք որ հայութիւնը զանգուածային ընկազմութեան կը դիմէ: Այլ ևս չկան Թիֆլիսի, Բագուի, Պոլսոյ, Իզմիրի և որիշ վայրերու Հայկական հարուստ գաղութները, վաճառականներու ցանցը, բարեկեցիկ հոծ հասարակութիւնը: Այդ բոլորի փոխարէն, աշխատող ձեռքերու ըստմութիւն սը կայ, կարօտ նոյն իսկ սքնջան աշխատանքի, ցիր ու ցան աշխարհի շարս կողմը, կամ մնացած իր նախկին միջավայրին մէջ, բայց ենթակայն սոսթութեան ու Ֆիզիքական վտանգի: Անկապած Հայկական ծագում ունեցող դրամատէր և քաղքենի դասակարգ մը կայ միշտ, բայց սը անբան զօրեզ, որքան էր յատուտ անցեալին մէջ: Այս դասակարգը հիմա աւելի ամփոփուած է իր մութիւն մէջ և աւելի սեղմուած օտար հզօր հովանիին տակ, հեռու մնալու համար այն թշուառութիւնն, որու մէջ կ'ապրի այսօր գաղութահայութեան ձեռող մեծամասնութիւնը:

Այս անասական ու քաղաքական հարուածներուն թակ գաղութի Հայութիւնը հոգեւին կապուած է Հայաստանի, Հայութեան այս բեկորները անցեալէն աւելի անզօր, սակայն

աւելի մեծ եռանդով, ինքնապաշտպանութեան բնագրէն մղուած, կը ճնինն պահպանել իրենց ինքնութիւնը և ազգային նկարագրը: Ոչ մէկ ատեն արտասահմանի Հայութիւնը այսքան սպասողական փիճակ ունեցած է: Ան կը սպասէ մէկ կիթի, — ազգային Հասարական կեանքի մը ու աշխատելու և ապրելու խորիտի մը: Այդ բանին մէջ կը գտնէ իր անտեսական և քաղաքական սպասողութիւնը: Երէկուայ Երկրի ու այսօրուայ գաղութահայութեան քաղաքական ըմբռնութիւնը՝ Հայաստանի կազմութեան մտօնէն, նոյն կէտին յակած են, կենդով պտտմական նոյն զրդապատճառներէն:

Հայութեան երկու հատուածներու ներքին ընկերային և մշակութային կեանքը, ինչպէս նաև որոտորէն քաղաքական Հայցերը կուսակցական ստեր պայքարի իրիթ դարձած են: Հանրային կեանքի զարգացման մտօնի քաղաքական հասանքները արժատապէս իրորմէ օտարեր տեսակէտ ունին և օտարեր զարծեցկերպով հրապարակ կուզան, ընթացք տալու պատմութեան: Ժողովուրդի մը պատմութիւնը կրնայ դանդաղել, սակայն չի կրնար իր արամաբական ջրջանը չըրդրել: Արդ, ո՞ր կուսակցութիւններն են որ կըռուած են պատմական դեր մը խաղող այդ ժամանակաշրջանին:

Ն. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութեան առաջին անասանակը եթէ նախապարտաստակա շրջան մը հաշուենք ու միայն սչքի առջև ունենանք ՉՈրդ զարու առաջին քառորդին տեղի աւնեցած շարժումները, կը տեսնենք որ Հայ իրականութիւնը գունատուրուած է Դաշնակցութեան ոգիով: Երկրի մէջ կազմակերպուած ընդդիմադիր ուժ հրապարակ եկած չէ մեր կուսակցութեան դեմ: Ընդդիմութիւնը արտայայտուած է նահատակներու, առեւտրական խմբակներու, կուսակցական պակակաշններու և կուսակցականներու կողմէ: Իսկ արտասահմանի մէջ Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը իր դեմ դրած է բազմաթիւ կուսակցութիւններ, որոնք թէև կուտ ամբողջութիւն մը չէին կազմէր, չունէին համամասն սկզբունքներ ու զօրք ձեկակերպ, բայց Դաշնակցութեան դիմադրուելու համար ընդհանրապէս մէկ ձակատ կը կազմէին: Եւ որովհետև կեդրոնական կազմակերպուած ուժ մը չունէին, որոշ նկարագիր և զայն աւնելու համար, այդ իսկ պատճառով այդ հասանքները բարբր միասին մէկ անունով կ'որակուին, «Հակա-դաշնակցական խմբակներ»:

Կուսակցական պայքարները շատ արիւն պղտորած են, բայց շնորհիւ հայ ժողովրդի քաբափոփոյն պայմաններուն, հնարուտր եղած է ճշտել իւրաքանչիւր հասանքի իրական ուժը: Զունենալով պետական կեանք, և ենթակայ ըլլալով բանաստեղծական վարքաձեւերու, հոգե հասարակականութիւնը չէր կրնար սղատօրէն իր կողմը արատայնել, և օտագո ազգակ մը իր գերը կը կատարէր: Այսպիսով հարաբանելի կուսակցութիւն կամ հասանք իր յատկութիւններով մնացած է պատենքէ վրայ՝ յայտարարելով որ Հայ ժողովրդի կողմը իր հետն է: Այս երեւոյթը շատ անգամ անկ կացութիւն մը կը ստեղծէր և պատճառ կը դաւանար որ հայութիւն կեանքի ներքին կազմակերպութիւնն ու յառաջդիմութիւնը զանդաղի ու երբեմն՝ կատի: Այս անկշտանական վիճակին մէջ Դաշնակցութիւնը, որպէս ամենէն զօրաւոր կուսական պատասխանատու կուգր

սակցութիւնը, մեծ դժուարութիւններու կը բաղխէր:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Պոլոսյ և շրջակայ մեծ ու փոքր գաղութներու մէջ իր դէմ ունէր պահպանողական-շեշտակի մասնաձևեր, որ կը մարմնաւորուէր Ռամկալարներով և ընդհանրապէս օժանդակ ունէր Հնչակեանները, որոնք սակայն ոչ մէկ նորագոյտութիւն կը գրէին կամ կը խօսէին առանց Մաքսի և Սոցիալ-Դեմոկրատիայի անունները հրովելու: Անդին Կովկասի մէջ, Ռամկալարներու երկրորդ ապստամբութիւնը հրապարակ կուգար Ժողովրդական կուսակցութիւն անունով, և, տարաբախտաբար, այս տեղ ալ Դաշնակցութեան դէմ դիրք կը բռնէին պոլշեիկները: Սոց. Դեմոկրատները և Սոց. Յեղափոխականները: Կովկասի այս ընկերակցական խմբակցութիւնները թէև Դաշնակցութեան յառաջդիմական շարժումները խափանելու կը միտէին, սակայն պատկանելով առևտրական համանման մեծ կուսակցութիւններուն, կը հետեւէին ընդհանուր յեղափոխական շարժման: Այս հանգամանքը մեծապէս կը կրճատէր այդ խմբակցութիւններու գործնական գիւրջ հայ իրականութեան մէջ:

Ռուսական Փետրուարեան յեղափոխութենէ յետոյ՝ Կովկասի մէջ, իսկ Հայաստանի անկախութեան շրջոյնին՝ Երկրի մէջ, հրապարակ եղաւ ուժերու փոխ-լարացեանութիւնը ճշգրիտ թիւ կեանքը ընթանալու այդ հունով. բնական է որ հայ ժողովուրդի ծոցի մէջ պիտի գորգակային մեր իրականութեան համապատասխանող կուսակցութիւններ, որոնք պիտի գրաւէին իրենց ցուցադրած ուժին չափով սեղ և պատասխանատուութիւն, իսկ աւելորդ խմբակները կամ պիտի գառապարտուէին բնական մահուան, կամ պիտի չարէին այս ու այն կազմակերպուած հոսանքներ:

Այժմ, հայկական կեանքը դարձեալ իր բնականուն հունէն դուրս ելած է: Դուռ մը որքան տանն որ իր ճիշտ առանցքին վրայ չլարուան, կտրուելու, վար ինչուու վտանգին մէջ է: Մենք այդ վիճակն ունինք: Մինչդեռ այդ անբնական վիճակը աւելցուցած է յաւակնութիւնները, պակասցնելով իրատեսութեան կարողութիւնը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան վիճակուած էր ձեւակերպել Հայոց ազգային կեանքը: Ան իր պատմական առաքելութիւնը լիովին չկատարած, բռնի ուժով հրժարեցաւ Հայաստանի քաղաքական ղեկավարութենէն: Պոլշեիկները, որոնք անհշան ուժ մը կը ներկայացնէին հայ իրականութեան մէջ, այսօր կայսրութեան տէրն են, բայց չեն համապատասխանէր հայ ժողովուրդի պատմական զարգացման: Անոնք կը կազմեն Արշակունիքի ժամանակաշրջանի մէջ անբնական օղակ մը, ազուցուած մեր կեանքին: Այս մեծ փոփոխութեան հետ, սակայն, բնական երեւոյթ մը իր ուժին մէջ մնացած է, իբրև արամաբանական զարգացումը երէկուայ պայքարին, — Պոլշեիկները կողք կողքի կեցած կը մնան Ռամկալար խմբակին և հայ յետադիմական բոլոր տարրերուն, Դաշնակցութեան դէմ կազմուած հին ձակաորդ ամուր պահելու համար:

Այս երկու հոսանքներէն իւրաքանչիւրն իր հաշիւն ունի, սակայն այդ հաշիւները կարելի է մաքրել միայն Դաշնակցութեան հետ: Մէկ թիւը նրաձեմ Երևան, միւրը Երուզա, այս երկու-չորս տարուայ ընթացքին, անոնք ամէն ջանք թափեցին և կը շարունակեն թափել «Թաղուս» Դաշնակցութիւնը:

Առօրեայ ժխտը մէկ կողմ թողուց, և տեսնենք թէ

էտուէս ինչ կ'ուզեն ընել Պոլշեիկ վարչիները: Աշոտ Յովհաննիստեանի զբոսովին մէջ (Գաղաթախայ Հարցեր) կը գրուենք Պոլշեիկներու ճրագիր-ուղեցուցը գաղութահայ քաղաքականութեան մասին: Ըստ պոլշեիկ ղեկավարին այլ ևս պէտք չէ սպասել համաշխարհային ընկերային յեղափոխութեան իրականացման և պէտք է անմիջապէս լուծել որքանութեան և գաղթականութեան խնդիրները, նկատի ունենալով, որ ընկերային յեղափոխութիւնը կրնայ քսան տարի ուշանայ...: Բայց որպէս զի կարողանան այդ ընել, պէտք է որ իրենք դառնան գաղութահայ կեանքի ղեկավարը, իսկ ատոր համար ալ պիտի շարունակեն իրենց համագործակցութիւնը Ռամկալարներու հետ: Միւս կողմ, պիտի աշխատեն «դասակարգային շերտաւորման» ենթարկել գաղթականութիւնն ու որբութիւնը: Այդպիսով, գաղթականները, ինչպէս նաև Դաշնակցական աշխատաւորութիւնը Պոլշեիկներու դրշուկի սակ պիտի մտնեն ու ապա, իրենք սկսաբարձ տեսնելով Դաշնակցութիւնը և զօրեղացած իրենց կազմակերպութիւնը, պիտի լուծեն առաջադրուած խնդիրները:

Այս է էութիւնը ոչ ուղեցուցը զբոսովինը: Ռամկալարներն ալ իրենց կարգին օգտուելով Պոլշեիկներու հետ անբնական կենսակցութենէն, ժամը հասած կը նկատեն զեր մը ստանձնելու հայ քաղաքական կեանքին մէջ: Անոնք ալ կեանքի կոշտելու համար, Պոլշեիկներու հման, անհրժեշտ կը գտնեն Դաշնակցութեան տապալումը:

Ռամկալարներն ու Պոլշեիկները շատ լաւ գիտեն, որ իրենց իրական ուժ մը չեն ներկայացներ, բնական ճամբով գետին շահելու: Փոխանակ ուղի պայքարի, անոնք իրենց յայտը դրած են գարաւուղի ձեւաւարկներու վրայ, ամէնէն առաջ, Դաշնակցութիւնը կազմալուծելու համար: Այս մտահոգութիւնը իրենց տկարութեան յայտարար եղանակ է:

Մնաց որ, այս երկու հոսանքները մէկը միւսի հանդէպ կ'ընդհարուին, և՛ գաղապիր է: Իսկ ուր երկու ներգործականութեան միութիւն կայ, այնտեղ միմիայն չարիք կը գործուի:

Այս պայմաններուն մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը մնայ պայքարի առաջին շարքին վրայ: Ան մղուած չէ կուսակցամուտքներէ կամ բնազգածին մղումներէ, այլ, ճեռնող ըլլալով մեր ժողովուրդի միս ու արիւնքին, մարմնացուցած է անոր ներքին անխօս օդին ու հետևաբար, չի կրնար հրժարել այն հիմնական պատասխանատուութենէն, որ կը համապատասխանէ մեր ժողովուրդի իրական պահանջներուն:

Սակայն այս ընդհանուր բերողումները պէտք է հիմնադրել մեր ժողովուրդի մտաւոր անցեալի և այսօրուայ պատմութեան առարկայական տեսանիւնով: Առանց այդ հիմնական պայմանին, անկարելի է ուղի ճանապարհով լուծել մեր առջև դրուած ընկերային խնդիրները:

Փորձենք կրկին շատ մը ճշմարտութիւններ. աւելի ու աւելի մտնենք մեր իրականութեան, ուր Դաշնակցութիւնը շատ գործած է, բայց թիւ խօսած ու դրած:

Առօրեայ պայքարներն ու անհատական ու խմբակցական ճգճիմ հաշիւները պատճառ կը դառնան, որ Դաշնակցութեան հակառակորդները առարկայական ցնուութեան չենթարկեն իրենց առջև դրուած հանրային ճանր խնդիրները: Անոնք

նկատի չունին կամ չեն ուզեր ունենալ մեր ժողովուրդի էական շահերը և անոր ուրբա՞ծ պայմաններն ու միջավայրը: Այս թեթիվ վերաբերմունքը ունի իր հիմնական պատճառները և ամենէն գլխաւորը, — այդ երկու հոտանջներն ալ օտար են իրենց ծագումով, իրենց զարգացած միջավայրով և հետեւաբար՝ իրենց հետապնդած նպատակներով: Ոչ Պոլսեցի պոհ-պոհները կանոն և եղբայրուի ու եւրոպայի մէջ ցրուած հայ գրամատերները, ոչ ալ Թիֆլիսի ժողովրդականներն ու Մոսկուայի ու Բագուի պոլշեիկները չկրցան ու չպիտի կրնան ձուլուիլ հայ ժողովուրդին հետ և անոր պահանջներու արտայայտիչը դառնալ: Իսկ հայ ժողովուրդը կերպարանափոխել և դիմարդի դարձնել, որպէսզի չպատշաճի այս հոտանջներու, կարող իր իրական միջավայրէն և անկէ թնջարուած կենսական պահանջներէն, մտքով կապուի ուրիշ կեանքի մը և այլ ապրումներու հետ, — անհնարութիւն մըն է որ երկար չի կրնար տեսիլ:

Վերջին տարիներու պայքարը աւելի յստակ պատկեր մը ստեղծած է: Իաշնակցութեան վարած հիմնական քաղաքականութեան ուղիգծին ունին հայ սօցիալիստ յեղափոխականները, հայ Ազգային-Դեմոկրատները և ազատական ու չեզոք տարրերը: Ի պատիւ այս հասանքներուն ու տարրերուն պէտք է ըսել, որ իրենց այդ ուղիգիծը սրբեցրած են հայ իրականութենէն, աւելի մտփիկէն անոր ծանօթանալէ յետոյ:

Այս օրուայ Հայաստանը երէկուայ Հայաստանի և միւս օրուայ Երկրի շարունակութիւնն է: Ի՛նչ էր երէկ հայ ժողովուրդը: Բայց այն որ բաժնուած էր աւելի կամ պակաս դասակարգերու, բաժնուած էր նաև երկու խոշոր հատուածներու, որ կ'արտայայտուէր և՛ հոգեբանական և երկրային տարբերութեամբ, Երկրի և արտասահմանի հատուածներու: Տեսնական և քաղաքական իրողութեանց բերումով, հայ բուրժուազային, զրամատեր բաղաւաղէս զուրկ կը գտնուէին Երկրի սահմաններէն: Այս իսկ պատճառով, Երկրի ու արտասահմանի հայութիւն երբ կ'ըսենք, ոչ միայն պէտք է ըմբռնել երկրային և մտային տարբերութիւնը, այլև, մասամբ, պէտք է ընդունել անոր ներքին դասակարգային տարբերութեան իմաստը:

Երկիր և արտասահման բառերը պաշտօնական, ուղիարահարական իմաստ չունին: Այդ բառերու սահմանաւորումը պէտք է փնտել հայ ժողովուրդի և անոր մտաւորականութեան մէկ մասի մտայնութեան և ըմբռնումի մէջ: Աստե՛ն մը Երկիր ըսելով կը հասկնայինք Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ գտնուող հայիկական նահանգները: Շատ չանցած, Կարսը, Ալեքսանդրօպոլս ու Երեւանն ալ Երկիր նկատուեցան, ուր գլխաւորաբար կը կենդանանային արտաքին այն օժանդակութիւնները, որ կը հասցուէին յեղափոխական Հայաստանին: Այդ վայրերը այն մարդոց համար, որ կուզային Բագուէն, Մոսկուայէն և Եւրոպայէն, տեսակ մը Երկիր էր, ծածկահայաստանի յեղափոխական շարժման հետ իր կապակցութեան հանդամանքով: Իսկ այս վերջին տասնամակիւրէն, պատերազմի բերումով, հայութեան կենսական բոլոր ուժերը կենտրոնացան միաստաստի և զբաւուած ծանկահայաստանի շուրջը: Համաշխարհային պատերազմի շրջանին Երկիր ըսելով կը հասկնուէր այսօրուայ Հայաստանը իր մտաւոր շրջա-

պատով: Արդ, ի՞նչէ ամփոփենք վերջին 30—40 տարուայ պատմութիւնը, պիտի տեսնենք, որ հայ ժողովուրդը իր մտքին մէջ աշխարհագրական սահման մը ստեղծած էր, իր հոգիին մէջ հայրենիք մը ունէր, և այդ հայրենիքի սահմաններու մէջ կը մտնէին մուսուլման Հայաստանի և ծածկահայն Հայաստանի բուն հայրենի հողերը, ուր հայ զանգուածներ կը բնակէին զարերէ ի վեր: Հայ գիւղացութիւնը և անոր հետ անմիջական կապերով կապուած մտաւորականութիւնը այդ հայրենիքը կոչած է Երկիր: Քաղաքական զօրակազմութեամբ հետեւանքով չէ կրցած տալ աւելի որո սահմանում:

Հակառակ անոր որ Երկրի ժողովուրդը ասրած է տարբեր պետութիւններու լուծին տակ, խոշոր նմանութիւն մը ունի: Այսօր, արդէն ծածկահայաստանէ ազատուած ժողովուրդի մեծ մասը տպաստանած է ներկայ Հայաստանի սահմաններու մէջ Փոքրիկ քննութիւն մը, բարդատեղական վիճակագրութիւն մը ցոյց պիտի տար, որ Երեւանի զարտեցին շատ կը նմանի Ալաշկերտցիին, Ալաշկերտցիի կամ Բուլանլըցիին՝ Կարսեցիին, Բասէնցիին՝ Խնուցիին, Ալեքսանդրօպոլսցիին՝ Էրզրումցիին, Զանգեզուրցիին, Ղարաբաղցիին և Ղօնացիին՝ Սասունցիին, Մշեպոլիսի և Շատախցիին նմանութիւնը կը կայանայ անոնց տնտեսական վիճակի, ընտրութեան, սովորութիւններու և նկարագրին մէջ, անոնց քաղաքական ազգային ձգտումներու մէջ: Եւ, ընդհակառակն, Ղարաբաղցին, Սասունցիին, Երեւանի և Վանի գաղտեցիին մ'են տարբերութիւն մը ունին Պոլսի, Իզմիրի, Թիֆլիսի և Բագուի ազգաբնակչութենէն: Արդ, Երկրի ազգաբնակչութեան 90 օ/օ-ը դիւղացութիւնն է: Այս դիւղացութիւնը թէ անցելիին և թէ ներկայիս, աստե՛ն մը քաղաքական բուժակալութեան բերումով, արժժ՛ ալ հայրենի հողերէն զրկուած ըլլալու տառճառով, տառապած է ու կը տառապի սակաւահողութենէ: Այս զանգուածը հայ ժողովուրդի աշխատաւոր հասարակականութիւնն է: Կուսուած միացեր է իր հայրենի հողին, սգաւոր դատած ու դատարկ ետած է՝ միշտ: Ան ստիպուած է երկար տարիներ դասակարգային անողոք պայքար մղել աւատականութեան և վաշխաւորութեան, զբաւագրուիլի զէմ: Տեսնական այդ պայքարի մէջ ան իր զէմ գտած է ոչ միայն բէկերը, աղաները, կալուածատէրերը, այլ և անոնց պաշտպան թուրք և ռուս պետութիւններն ու զինեալ ուժերը: Զրկուած ըլլալով Հարստութենէ, գուրկ մնացած է կրթական բարձր կեանքէ մը: Բայց տնտեսական ու քաղաքական ճնշումները, անոր սիրտը տանլուծեամբ լիցուցած են իր շրջապատին զէմ: Ան Համերգուած է, որ տնտեսական բարգաւաճ կեանք մը ունենալու համար, անհրաժեշտ է ազգային քաղաքական ազատութիւն: Հայ գիւղական ժողովուրդը խորապէս համոզուած է որ առանց հայ ժողովուրդի հասարակականութեան, առանց քաղաքական ազատագրութեան անհնարին է տնտեսական և քաղաքական բնականոն զարգացումը: Ահա այս պատճառով հայ գիւղացութիւնը կեանքի ու մահուան պայքար մղած է տնտեսական և ազգային քաղաքական ազատագրութեան համար մինչևերջն արձանակ:

Հ. Յ. Իաշնակցութիւնը իր հիմնապատկերներէն իսկ նայեցած է հայ գիւղացութեան հետ Կուսակցութիւնը ծնած ըլլալով հայ իրականութեան պահանջներէն,

արմատացած, զարգացած և ծրված է Երկրի մէջ: Որպէս կազմակերպութեան քաղաքական կուսակցութիւն եթէ կրցած է մարիկ Երկրի ժողովուրդի քաղաքական մտայնութիւնը, միա կողմէ իւրացուցած է հայ գիւղացիութեան պահանջները, ընդամաջ գացած է անոնց անտեսական և քաղաքական պայքարին, յարմարած է հայրենի միջավայրին, զունուորում այդ աշխատուոր զանգուաններու նկարագրով և ըմբռնութեամբով և ույս փոխադարձ ազդեցութեան բովին մէջ զուգ կը գտնէր ժողովուրդին ու կուսակցութիւնը իւրա ձուլուած, իբրև մէկ կուս միութիւն:

Ինչի մէջ կը կայանայ այս միութեան զօրութիւնը: Դաշնակցութեան քննական պատմութիւնը ցոյց պիտի տայ, որ հայ ձնուած ժողովուրդը 35 տարի իր պայքարի հիմքին մէջ ունեցած է և՛ անենական դասակարգային, և՛ ազգային-ֆաղապական հզօր աղբակները, մէկը միւսին շողկազուած, մէկի յոջողութիւնը միւսով պայմանաւորուած: Պատական թեթևամտութիւն մըն է մեր Հայաստանը դնելու պարզունակ արտայայտութիւնը, թէ Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը երբք չէ Համապատասխանած Երկրի ժողովուրդի բազմաքննութեան և եղած է պոսլայի և ցոյցի, Պանք Օթթմանի և Խանասորի արշաւանքներու կազմակերպող միայն, Իսկ պոլշեիկական «գիտական» բարբառով, Դաշնակցութիւնը եղած է «հայ նոթակազմ բուրժուազոյի և դրամատիութեան կազմակերպութեան արտայտութիւնը, «ազգային բուրժուական» շարժումը վարելու համար, Տարրական բարեխղճութիւն անեցող մարդը երբ լուրջ ուշադրութեան առնէ Երկրի երեկուան կենքը, քննէ պայքարներու էութիւնը և նկատի առնէ աշխատանքութեան զոհողութեան չափը, պիտի տեսնէ որ Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը իր ամբողջ շարժումներու ընթացքին եղած է ընկերվարական, յեղափոխական և ազգային, Համապատասխանած է աշխատանքութեան և՛ դասակարգային և՛ ազգային հրամայական պահանջներուն: Իսկ այդ պահանջները և անոնց շուրջ ստեղծուած պայքարները պատմականօրէն հայ աշխատանքութիւնը կ'առաջնորդէին դեպի ազգային քաղաքական անկախութիւն և անտեսական ատրկութիւնէն ազատագրում: Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը որպէս յեղափոխական և ընկերվարական կուսակցութիւն՝ իր դիմադիրն առած է երկրի աշխատանքական իրականութիւնէն:

Ժողովուրդը իր ծոցին մէջ սնուցանելով Դաշնակցութեան կուս կազմակերպութիւնը, տեսած է անոր մարտնչումը անտեսական բռնակալութեան՝ առատականութեան և քաղաքական քանակալութեան՝ ցարական և ուղիքանական սարսափներուն դէմ: Հայ և քրեւո աշխատանքները պաշտամունքի երկրի հիւսած են և պիտի հիւսեն դիպալութեան կազմակերպիչ իտեալիստ դեկալուր Հրայրի մը: Պետոյի մը և ազգամիջեան եղբայրութիւն քարոզող և բոլոր ծեղկայիներուն և կեղեցողներու սարսափին, Գեորգ Զաւուչի մը վրայ, որոնք տասնեակ տարիներու յեղափոխական շանքերով գիւղացիութիւնը կ'առաջնորդէին պայքարի: Բայց չէ թէ պոլշեիկական պարզամտութիւնը մէկուն «օսոյխա-զուածան» և միւսին «խմբապետ» («արկածախնդիր» իմաստով) անունը ույս Հայոց ազգային պատմութիւնը «խորագիրն» ուսումնասիրելէ յետոյ:

Դաշնակցութեան գործունէութիւնը թափ ստանալէն

յետոյ, կուսակցութիւնը իր դէմ գտած է բազմաթիւ ընդդիմադիր տարրեր և հոսանքներ, զիտուորաբար երկրէն դուրս մը թէ ձախ հոսանքները անդր են եղած մեր դէմ զորհնու Երկրին ներքը: Հայ գիւղացիութիւնը կերպարանք տուած էր Դաշնակցութեան, որպէս դասակարգային կուսակցութեան մը և իր քաղաքական կերպարանքը առած էր կազմակերպութեան Դաշնակցութեանէն: Երկրը իր ամբողջ էութեամբ աշխատանքական էր: Այնտեղ զննակազմ բուրժուազոյին և «անոց դրամազուլութեան» ընչին նշանակութիւն ունէին: Հայ յետադիմական-քաղաքական տարրերը, պոլշեիկներն, նշահանները և միւս հոսանքները Դաշնակցութեան դէմ կը պայքարէին Պոլսոյ, Ամերիկայի, Թիֆլիսի, Բագուի և Մոսկուայի մէջ:

Արդ, թէ մեծ փոփոխութիւններ տեղի են ունեցած երեկուայ երկրի և այսօրայ Հայաստանի իրականութեան մէջ, որպէսզի պոլշեիկները դառնային անհրաժեշտ մէկ օրակը հայ Հանրային զարգացման: Ոչ մէկ փոփոխութիւն որ երեկի երկրի Հանրային զարգացման անմիջական շարունակութիւնը չըլլար: Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կառուցուածքը կը մնայ նոյնը: Եթէ Հանրային կենքը կը զարգանայ դասակարգերու պայքարով, կամ դասակարգերու վերացման պարագային, հաւաքական աշխատանքով, այդ երկու պարագային ալ ներկայ Հայաստանի 90 0/0ը կազմող գիւղացիութիւնը կը մնայ երեկուայ աշխատուոր գիւղացին: Անոր տրևտեսական միջավայրը կը մնայ երկրագործական արտադրութեան յետամնաց միջավայր մը: Ընկերային կենքի հիմքը կազմող տնտեսական կառուցուածքը կը մնայ այն, ինչ որ էր մինչև 1920ին անկախ Հայաստանի ժամանակը: Այս աշխատանքը ըլլալով, հայ ժողովրդի քաղաքական արտայայտութիւնները ուրիշ չեն կարող ըլլալ: Քան էին մօտաւոր անցեալի մէջ:

Քաղաքական փոփոխութիւնները աւելի աչքի կը զարնեն: Մեր շուրջը, լայնօրէն առնելով, Ռուսաստանի և Տաճկաստանի մէջ տեղի են ունեցած քաղաքական նոր դասաւորութիւնները: Հայ ժողովուրդն ալ քանի մը տարի, իր դրամաքննութեան պէս, ապրեցաւ անկախ կենքը մը և կը շարունակէր դիմել դեպի երկրի ամբողջականութիւնը, ուր հայ աշխատանքութիւնը ունենալով իր բազուկներուն բաւականացնող հող, տնտեսական և քաղաքական իրական անկախութիւն մը պիտի ունենար: Այս քաղաքական փոփոխութիւնները, ազգային քաղաքական ըմբռնման մէջ, յառաջ բերած են այնպիսի փոփոխութիւններ որոնք առաւելապէս կը Համապատասխանեն Դաշնակցութեան տեսակետին: Մօտաւոր Արեւելքի հին և նոր ազգերը կը կազմակերպուին ազգային պետութիւններու մէջ, ինչպէս կազմակերպուած է այսօրայ Եւրոպան: Հայ ժողովուրդը, իր դրացիներուն պէս դեպի անկախութիւնը կը դիմէ: Երեկ մեք Փեհերացիան պաշտպանեցինք: Մեր Գախաւորները ոգի ի բուրն այդ իտեալի դէմ էին: Այսօր կիսաւ Փեհերացիա մը ունենալէ յետոյ, հայ քաղաքական միտքը կը դիմէ դեպի մեր ժողովուրդի հաւաքականութիւնը: դեպի անկախ Հայաստանը, զուգի հոգային լայն ծոցումը: Հողը հայ ժողովուրդի և մանաւանդ գիւղացիութեան կենքի ու մահու խնդիրն է: Այդ հարցին ով որ ընդատու չիբթայ, ան չի Համապատասխաներ Հայ հաւաքականութեան անտեսական և քաղաքական կենսական պահանջին: Այստեղ

Հարկ չկայ մանրամասն թուել այն բոլոր երեւոյթները, որոնք լիովին կը համարապատասխանեն մեր քաղաքական դասեանքին: Եթէ շեղուցի ազդային անկախութեան մասին, միայն անոր համար էր, որ ցոյց տայի թէ հայ ժողովրդի հասարակական զարգացման ներկայ փուլը անմիջական շարունակութիւնն է և համանման երէկւայ կեանքին, իսկ եթէ քաղաքական որոշ փոփոխութիւններ կան, աւելի կը շեղտեն մեր քաղաքական դիրքին արժեքը:

Քողուցք տնտեսական-վարդապետական բանավեճերը և առնենք հայ ժողովուրդը կազմող հաւաքականութենէն անհատ մը, գիւղացի Մարտոն և մօտենանք անոր առարկայական քարտանջներուն: Յօական թւականներուն, երբ հրայրը և Գեորգ Զավուրը հարց ու փորձ կ'ընէին Մարտոյի կամ Գէվոյի ջարտերէն, ան ճիշդ կամ պատասխանը կուտար, ինչ որ իր դասակը 1910ին կը պատասխանէր Զաւարեանին և Ռոստոմին և ինչ որ անոր թոռը երէկ և այսօր կը պատասխանէ պաշտօնական և ինժի.— «... Գեոր մը հող կուզէի վարել ցանկելու համար, նը բշտակին այլեւս չկանգի ամեն օր իմ գլխուն վրայ, որ ազատ շունչ ֆաշեղով՝ աշխատիմ...» Այդ պարզ նախադասութեան մէջ ամփոփուած է Լ. Յ. Դաշնակցութեան տնտեսական և քաղաքական աշխարհայեացքը: Երկրի ամբողջ դիրքացումը իրենք և արտասահման ապաստանած երէկւայ Հայաստանցի գիւղացին միայն առած հարիւր հազարաւոր Մարտոներէ բաղկացած է. եթէ ամէն մէկուն կտոր մը հող տրուի վարելու համար, Միացեալ Հայաստանը պէտք է, որպէսզի բոլոր աշխատաւորները հող ունենան: Հող տալ հայ ամբողջ աշխատաւորութեան, կը նշանակէ անկախ Հայաստան ստեղծել, և փոխադարձաբար, Միացեալ և Անկախ Հայաստան ստեղծել, կը նշանակէ հայ աշխատաւոր բաղուկներուն բաւարար հող հայթայթել:

Գիւղացի Մարտոյի պահանջը իր լուծումը չէ գտած, իսկ ներկայ առարկայական պայմաններու մէջ, այդ պահանջը իր բովանդակ սրբութեամբ կը ցցուի այն քաղաքական կազմակերպութիւններու առջեւ, որոնք յաւակնութիւններ ունին հայ ժողովրդի ընկերային խնդիրները կարգադրելու: Հայ ժողովրդի հանրային կեանքը հասած է սեղ մը, սօր անհրաժեշտօրէն պէտք է լուծուի այդ ժողովրդի երկու կենսական խնդիրները.— տնտեսական ազատագրութիւնը և քաղաքական անկախութիւնը: Հայ աշխատաւոր զանգուածներու տնտեսական ու դասակարգային պահանջը հողն է: Մինչև հիմա պաշտօնականները հայ ժողովուրդին պատկանող խնդիրները յետաձգած են «համաշխարհային ընկերային յեղափոխութենէ» յետոյ կամպագործելու համար: Երբեմն, երբեմն, խօսքով, այդ յետաձգած խնդիրները «անմիջապէս» լուծելու խոտուածը կուտան, ինչպէս որքութեան և գաղթականութեան հարցի մասին, ըրած էր Ադոս Յովհաննեսեանը, սակայն խօսքէն յետոյ, ներքին գործունակցութեամբ մը «համաշխարհային յեղափոխութեան» կը սպասեն: Եթէ հայ ժողովրդի ամենէն կենսական պահանջը հողային պահանջը առ խարժի ընկերային յեղափոխութեան հետ պիտի կապեն, այն ժամանակ, պաշտօնականները արարական թարկեղտութեամբ, իրենց ձեացած ձգձիմ գործերը, աւելի հանդիսա խզձով, կրան իրենց զննարկային յեղափոխութեան» ձգել և թողուլ, որ հայ ժողովուրդը շարունակ իր կնքնամոլորման ու յառաջդիմութեան ճանապարհը:

Պաշտօնականները իրենց ներկայ վիճակով կասեցուցած են հանրային կեանքի զարգացման ընթացքը: Անոնք երկընտրանքի մը առջև կը գտնուին, կամ պիտի շարունակեն մտալ անփոփոխելի և անխուսափելիօրէն պիտի կործանուին իրենց հզօր պաշտպանեային հետ մէկտեղ, և կամ իրականութեան հարկադրանքի տակ անոնք պիտի մօտենան ժողովրդին, ուր պիտի բռնեն բարեբըման ճանապարհը: Պաշտօնականները չեն կրնար իրենց ուզածին պէս դահլիճի հայ իրականութիւնը, այլ ստիպուած են գոնևաւորել ու ձեւափոխուել համաձայն հայ աշխատաւորական միջավայրին: Այս հինգ տարւան բռնակալութեան ընթացքին իրենց հասցուցած շարքի փոխարէն որոշ բարիքներ ստացած են անոնք հայ ժողովրդէն և ամէնէն առաջ որոշ չափով հայ դարձած են:

Երէկ պաշտօնականները առանց քաշուելու կը յայտարարէին թէ իրենք բնաւ չեն հետաքրքրուի զազութիւնով: Անոնք նոյն իսկ միջոցներ կը փնտռէին Հայաստանի սահմաններէն հեռացնելու սառնակական Հայաստանէն հնո ապաստանած ժողովուրդը, գտնելով որ ազգային հաւաքականութեան խոնարհ շատ զօրաւոր է անոնց մէջ: Բայց, հիմա, կուսակցական որոշ նկատաւնիւրով մեծ ջանքեր կը թափեն իրենց կազմալուծման դիրք ստանձնելու նաև գաղութահայ հանրային կեանքի մեջ:

Միայն թէ Հայաստանի այսօրուայ դեկավարները, հայ իրականութեան մէջ ամէն ինչ կը սկսին ա. և ք.էն: Անոնք արտասահմանի հայութիւնը հում խմոր մը կը նկատեն և կը կարծեն թէ իրենց անշարժութիւնը կը ծաղի այն բառէն, որ գաղութահայութիւնը «շեղատարուած» է: Ըստ երևույթի մեր հակաաւակորդները իրենց չեն կարող պատկերացնել այն փուլը, որով անցած է արտասահմանի հայութիւնը, և մասնաւոր այն փուլը, որու մէջ կը գտնուի այսօր:

Պատերազմի ահարոն տարիներէ յետոյ, սովորական դարձած է գաղութահայութիւն բառի գործածութիւնը, որ կը բռնէ «սառձկահայ» կամ «արեւմտահայ» բառին տեղը: Գաղութահայութիւնը բաղկացած է հին գաղութներէ, որոնք իրենց հանրային կեանքը ունէին արդէն, և նոր սեղափոխած և հաստատած գաղթականներէ, որոնք հակառակ իրենց կրեւրուն կեանքին, ազգային հաստատութիւններ ստեղծած են, հանրային նուազագոյն պահանջներուն դիմադրուելու համար: Ուշադիր դիտողը պիտի տեսնէ, որ նորահաստատ գաղութները, աւելի կամ պակաս բարեփոխութեամբ, պատերազմէն առաջուայ իրենց ունեցած հանրային հաստատութիւնները կեանքի կը կոչեն: Ուրեմն, թիւ գաղութահայութիւնը բնական վիճակ մը չունի, բայց իր մտայնութեամբ և ընկերային շեղատարութեամբ երէկի պատկերը կը ներկայացնէ:

Եթէ մեր հակաաւակորդները թիւթի ակնարկ մը նետեն ոչ շատ հեռու անցալի վրայ ու միայն 1908-1914 ժամանակաշրջանի երևույթներուն վրայ, պիտի տեսնեն, որ արևմտահայութիւնը արդէն բաժնուած էր երկու սրտակի թևերով յեղափոխական և պահպանողական: Աւելի մանրամասն քննելով այդ բաժանման ներքին աստաւը, պիտի հաստատենք, որ Դաշնակցութեան հնան էին բանւորները, արհեստաւորները, միջակորտար դասը և ազատական մտաւորականութիւնը: Այս հաւաքականութիւնը կապուած էր հայ յեղափոխական շարժման, հայ հայրենիքին և բոլոր այն ձեւափոխութիւն, որոնք

Ն Ա Խ Կ Ր Ա Յ Ը

ԵՒ

ԱՆՈՐ ՆՃԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

մեր իրականութեան մէջ յառաջընթացական յեղափոխական բնոյթ ունենին: Միւս կողմէ հայ եկեղեցիի, առաջնորդի, հոգաբարձուի և վտեքերու անուեով խօսող ազայական ու կղերական խաւերը, որ հին ամբարշատական միացումներէն կուզային, հայ մեծատունէն (գրածատունի իմաստով) հետ, կամ ընդհանրապէս անոր հովանիին տակ պահպանողական յեղափոխական մտայնութիւնը կը երկրաչափէին: Այս տարբերը հակառակ իրենց այլազանութեան կը միանային անբարձուութեան մասնելու հայ ժողովրդի ներքին կեանքի բոլոր արտայայտութիւնները, ճիշտ այսօրայս պէտք:

Ուրիմն, պոլշեիկները կուզան շիրտաբարձ հասարակութեան մը մէջ, բայց կուզան անփառաշուկ պաշտօն մը ստանձնելու: Ընկերակազմական յեղափոխական սկզբունքները, նոյն իսկ մեր իրականութեան ընձեռած պայմաններէն աւելի քարգուծած են ու կը քարդուրդին: Այդ ըմբռնման վրայ պոլշեիկները սիշն ունին աւելցնելիք: Է. Յ. Դաճնակութիւնը 35 տարի անընդհատ կուտած է ոչ միայն մեր քաղաքական ազատագրութեան համար, այլ իր ամէնօրեայ համբերատար աշխատանքով ձգտած է հայ աշխատասուր դասակարգի ձեռք բերման հայ հանրային հոսանքները: Այդ սաղութեամբ արտաստանման խոնարհ իտալերը ահաբեկ ձամբայ կտրած անցած են իսկ պոլշեիկները նոր կ'արթնան «նոր շիրտաւազման պատարանով հարկ չկայ հայ օրբերու և գաղութականներու խնկրի լուծումը յետաձգելու»:

Եթէ պոլշեիկները կը կարծեն, որ Ռոմակալարներու հետ կողք կողքի պայքարելով Դաճնակութեան դէմ «նոր շիրտաւազման» պիտի առաջացնեն գաղութահայութեան մէջ, շատ կը սխալին: Ամէնէն շտաբ, իրենց շարքերուն կամ համակիրներուն վրայ պիտի աւելան քանի մը կղերականներ ու յետադիմականներ, ուրիշ ոչինչ:

Գաղութահայ զանգուածները զատապարտուած են գործաւորական խիստ ճնշող կեանքի մը: Անկարճ անցած են հին ժամանակները, երբ հայ պանդուխտը քանի մը տարուս աշխատանքէ յետոյ Կորստանուս ամառապահը կը բռնէր: Այսօր աշխարհը կ'ապրի տնտեսական ընդհանսր. տալեւայ մը. իսկ ժողովուրդները իրենց պետական սահմաններու մէջ գերազանցապէս ազգայնամուր պարճած են: Հայ թափառական զինաստաւորութիւնը գտած քրտինքով կազմի իր օրապահելը կը հանէ: Շատ անգամ աշխատանքէ պի գործի է: Այս տնտեսական կացութիւնը մէկ կողմէ, միւս կողմէ քաղաքական դժուարութիւնները այս «laisser faire laisser passer» ի արևարժին միջ, անտանկի վիճակի մը մտածած են հայ անտնութիւնները: Ամէն սիպակէ աւելի այդ անգուտածները մկուած են իրենց ուշքը ուրուշքը դարձնելու դէպք հայրենի երկիրը: Արտաստանման հայ աշխատաւորութիւնը կ'ապրի ճիշտ այն հոգեբանութիւնը և ունի այն կենսական պահանջները, ինչ որ ունէր երկրի գիւղացիութիւնը ժողովուրդ անցաւի մէջ: Իսկ արտաստանման աշխատաւորութիւնը երեկուայ օժանդակ գաղութը չէ, այլ հայ ազգին կեանք է: Ազգին այդ կէտը, այսօր մկուած իր տնտեսական և քաղաքական պայմաններէն, ճիշտ Մշեցի կամ Երեսնակի Մարտոյն պէս կարող մը հող կուզէ, վարուցանքով ապրելու համար:

Այսօր երկրի և արտաստանման հայ աշխատաւորութեան տնտեսական ու քաղաքական պահանջները եղիացած են: Հող և ազատութիւն: Դաճնակութեան հին և նոր եղանակները, իր ամենայն իմաստով, բովանդակ հայ ժողովրդի սրտի և մաքի արգասիքն է:

Պոլշեիկները կրնան տալ այդ երկուքը:
Կ. ՄԱՍՈՒՆԻ

Խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստանի մէկ մասէն ստեղծած է «ունիտ» շրջան մը, Արարէզանի թեւաբնութեան առիւ Սոյ շրջանը կը կոչուի Նախկրայ:

Նախկրայը իր մէջ կ'ամբողջէ գաւառի շարքին ամբողջ գաւառը, Եարսուր-Գարաջազեակ գաւառի տաօրին գաւառակը (ամբողջ Եարսուր) ու երկրորդ գաւառակէն փոքրիկ մասեր, և Երեւանի գաւառի չորրորդ գաւառակէն փոքրիկ մաս մը, Ազգարակով և իր շրջակայքով: Նախկրայը, առանց Երեւանի և Գարաջազեակի մասերու, ունի 4786 քառ. վերստ տարածութիւն, համաձայն կողմնական Ցարեգրքին: Բայց ներկայ սահմաններով, ըստ «Խորհրդային Հայաստան» թ. 4. է. անդեկութեան, կը բռնէ 877,496 զեքտար տարածութիւն կամ 5263 քառ. վերստ: Այս տարածութեան վրայ, ըստ կողմնական 1917ի պաշտօնական վիճակագրութեան, կը թիւերով, կար 230,000 ազգաբնակչութիւն, որուն 90,000ը Հայեր և քրիստոնեաներ, իսկ մնացածը թաթարներ և մասճանակներն են:

Ինչպէս յիշած էինք մեր նախորդ յօդուածով, ազգամիջեան կռիւները, շարունակական պատերազմները և տեղահանութիւնները հիմնովին փոխած են Նախկրայի ազգաբնակչութեան թիւն ու համեմատութիւնը, և կուրելի է բնիկ թէ այդ շրջանը գարճած է գաւառիկ տարածութիւն Հայերը գաղմեցին Հայաստան, Գարսիստան, Անդրկովկաս և այլուր: Նոյնպէս և կուտայնութիւն մայրականները: Մէկ մասը սեռան սուրէն ու զնգակէն կամ տարագրութեան մէջ, բայց խոշոր մասը շէկովնիկեանի բանակին հետ նահանջեց Հայաստան Գողմեանի հայութիւնը միայն յամառեցաւ մնալ իր լեռներուն մէջ և իր կռիւներուն ու սարքերուն շնորհիւ կրցաւ մնալ իր հայրենիքին մէջ և մինչև այսօր ալ կը մնան իր բնկորները: Նոյնը պէտք է բռնի նաև Թաթարներուն և մասճանակներուն համար: Անոնք ալ Հայերուն նման տեղահանեցան և Անոնց վիճակը աւելի ծանր եղաւ: Գնդակէն առ սուրէն աւելի սովը և հրեանգութիւնը օշնացուցին զանոնք: Երբ Գարսիստան և Թուրքիա գաղմեցին, օգնութիւն չգտանելով, մեծ մասը կորաւ և ոչնչացաւ: Այս պիտի ազգաբնակչութեան թիւը իրիս նուազեցաւ: Նախկրայի անդեկութեան յետոյ, Թաթար ազգաբնակչութեան ողջ մնացածները վերադարձան, բայց Հայերէն շատ քիչերը, քանի որ այդ երկիրը կը տրուէր Արարէ. ջանի և Թուրքերու վախը կը շարունակէր սպառնալ նոյն գաւառներուն: Այդպիսով, այսօր քիչ ազգաբնակչութիւն կայ Նախկրայի մէջ:

Մեր անդեկութիւններով այսօրուայ Նախկրայի ազգաբնակչութիւնը 75-80,000 պիտի ըլլայ, որուն 15-17,000 Հայեր, իսկ «Խորհրդային Հայաստան»ը կը հաշուէ 120,000.

որ չափազանցութիւն է, ինչպէս կ'երեւի և «Մարտակոչ» սեղեկութիւններէն, որ ազգաբնակչութեան թիւը 76 հազար կը ներկայացնէ։ Այդ չափազանցութիւնը առաջ են բերած խորհրդային իշխանութիւնները, բոլորովին ծեծադէլի զգարմանը համար՝ Նախկին քաղաքականութեանը ներք, աջորդելու և հիմք տալու համար այն իրողութեան, որով քոչ երկիրը առած են Հայաստանէն և սուսած են Արարէջանին Բայց, չափազանցելու համար մեկ բան չեն բերու արժեքը, հիմք ընդունինք պոլշեականներու նշանակած թիւը։

Եթէ Նախկին ազգաբնակչութեան թիւը ցոյց կուտան 120,000, կըր թիւերով առոնց 20,000ը Հայ և քրիստոնեաներ պէտք է համարել և 100,000ը թաթար և մահաճանախներու Նայ թիւերը համեմատելով 1917ի վիճակագրութեան հետ, պիտի տեսնենք որ կէտը վերահաստատուած է Նախկին մէջ, իսկ մնացած կէտը կամ մեռած է կամ չէ վերագրուած։ Եթէ համեմատենք այսօրուայ թաթարներու, իսլամներու թիւը 1917 թիւին հետ, պիտի տեսնենք որ 40,000 պակաս է թաթարները, իսկ Հայերը պակաս են 70,000: Այդ հաշիւէն չպիտի երեւանգրենք թէ Հայերը տակի սպանուած են քան թաթարները։ Ընդհակառակն, թաթարներու կորուստը 50,000էն պակաս ըլլալու չէ, իսկ Հայերունը 10,000էն աւելի չի կրնար ըլլալ։ Այս թիւերը ցոյց կուտան, որ Նախկին բոլոր թուրք-թաթարները վերագրուած են, և դեռ աւելին, ներգաղթ է եղած գէպի Նախկին Ազգայնականներ, Պարսկաստանէն, քաճկաստանէն 10-13 հազար իսկ ընդհակառակը Հայերը որ տարագրուած են Հայաստան և ախարսի շոքս կողմը, չեն վերադարձած իրենց բնագաւառները։ Եթէ անոնք վերադառնային, Նախկին ազգաբնակչութեան պատկերը պիտի ներկայանար հետեւեալ կերպով—

80—85,000 Նախկին բնիկ իսլամներ, 10—15,000 եկուոր իսլամներ, որ կը մնան այսօր, և զուրքը մնացած Նախկիններ 1000—2000, գումարը 91—102,000: Իսկ Հայերն՝ 15—18,000 Նախկին մնացած բնիկները, 500—1000 եկուոր Հայեր, 55—60,000 բնիկ Հայեր որ չեն վերադարձած գումարը՝ 70—75,000:

Ի՞նչ է պատճառը, որ իսլամները ամբողջ վերագրուած են, և բացառիկ անհատներ զուրք են մնացած քաղաքական կամ անձնական պատճառներով և դեռ 10—15,000 իսլամներու ներգաղթ է եղած հարեւան երկիրներէն, իսկ Հայերը չունին ներգաղթ և բնիկ Հայերէն 55—60,000 գումարը կը մնան և չեն վերադառնար։

Իսլամներու ներգաղթը և բնիկ թաթարներու ամբողջական վերադարձը պէտք է վերագրել թաթարներու համար ստեղծուած քաղաքական նպատակները պայմաններուն։ Անոնք ինքնավար են, և իրենց իրանուներնրու պահպանման պատշտական կը ներկայանայ թուրքիան, որ սահմանակից է կը գտնուին Արարէջանի թեւաբնութեան տակ, որ իրենց ցեղէն և կրօնքէն է։ Իսկ խորհրդային Ռուսիա հաստատած է այդ վիճակը և կողմնակից է անոր պահպանման։ Այդ ուժերու դիմաց թաթարը կը

վերադառնա իր բնակավայրը, համոզուած ըլլալով թէ պիտի տիրապետէ հոն։ Միւս կողմէ թուրքիան, որ Նախկին հիմնադիրներէն մէկն է, շահագրգռուած անոր ուժեղացումով, ի հարկէ Ազգայնական հետ միասին պիտի խրախուսէր ներգաղթը և ոչ-Նախկին իսլամներու մէջ։ Եւ պարզ է որ արգելքներ պիտի հանէին Հայերու ներգաղթին և վերադարձին գէմ, թէ պաշտօնապէս և թէ կողմնակի ճանապարհներով։

Վերջերս միայն, 1924ին, խորհրդային Ռուսիան նկատելով թուրքիայ քաղաքականութիւնը Նախկին մէջ, տեսնելով որ ներգաղթողներու մեծ խումբ թուրք ազնուր, բազմաշերտ, և զօրքեր են, գրուշական միջոցներ ձեռք առաւ և 1000ի շարք սկսեցին հետաքննել Նախկիններուն։ Իսկ այս ատրի, Ռիկովի այցելութեանէն յետոյ, երբ հասկցուեցաւ որ Նախկին մէջ աւելի խանական իշխանութիւն կը տիրէ քան խորհրդային, պաշտօնութիւնը փոխուեցաւ։ Բայց այդ բոլորը կիսամիջոցներ են։ Հայերը այն գաղափարը ունին թէ իրենց երկիրը ծախուած է թուրքիոյ, Ազգայնական և իրենց վերագրուած կապուած է վտանգներու հետ, և թէ առաջը որ այդ գառառին մէջ նորէն պիտի տիրէ հուրին ուսուրք Ռուսի կը զգուշանան գառնալ իրենց հայրենիքը։

Անշուշտ այս վիճակը իրտա ձեռնուտ է թուրք-Ազգայնական քաղաքականութեան համար, բայց բնաւ երբեք հայկական տեսակետով, որովհետեւ Նախկին տարագրուած 60,000-ի մօտ հայութեան մէկ խոչոր մասը կ'ընդունուի Հայաստան, և տեղ կը բռնէ, առանց անոր ալ նեղ Հայրենիքին մէջ։ Այդ բազմութեան վերագրումը Հայաստանի բեռը պիտի թեթեւանայ և տեղ պիտի բացուէր տարագրուած հայութեան, որ կարգի կը սպասէ երկիր զառնալու, և այն հայութեան, որ կ'աճի և տեղ կը փնտռէ։ Այդ բոլորը կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ թրքական ազգեցութիւնը վերնայ Նախկիններէն, երբ Ազգայնական գաղափարն իր ոտնձգութիւնները և Նախկինը զառնալ Հայաստանի անբաժան մասը, և Նախկիններէն Հայերը իրաւունք ունենան իրենց տունները վերադառնալու և հաստատուելու, ու կարենան օգտուիլ այն բարիքներէն, որոնք այսօր կը թոյլատրուին միայն թաթարին, թուրքին։ Բայց ասոր պիտի հակառակին անշուշտ, որովհետեւ այդ պարագային միայն բնիկ Հայերով հաւասարակշռուած կ'ըլլար իսլամներու և Հայերու թիւը, իսկ ներգաղթով՝ Հայերն են որ պիտի գերակշռեն։ Այս բնական իրաւունքին չեն հաւանիք Նախկինը ստեղծողները։ Ա՜հ և թէ ինչու մենք հակառակորդ ենք խորհրդային Հայաստանի վարիչներէն մինչև Զիշերին և Մուսթաֆա ֆէմալի։

Բացարձակ անարդարութիւն կը կատարուի Հայերու և մասնաւորապէս Եարուր Նախկիններէն հայութեան հանդէպ, քաղաքական նկատումներով, և որքան ալ այսօր լուծութեան դատաւարութիւն հայ ժողովուրդը, պիտի պահէ իր դժգոհութիւնը։ Թերեւս կարելի էր զոճել այդ շահը և համակերպել, եթէ Հայաստանը չունենար իրտա կենսական շահեր Նախկին մէջ։

Խօսինք փաստերով—

Վնխչեանակ ժամանակներէ ի վեր Հայաստանը գոյութիւն չէ ունեցած առանց Ղախիբեանի, որ միշտ կազմած է Հայաստանի անբաժան մասը: Դեռ մինչեւ երկէ ցարական փութիսն պալն կը ձանշար Երեւանեան Նահանգին մասը: Եւ այս պատահականութեան արդիւնք չէ, այլ կը բխի իր աշխարհագրական դիրքէն և հարկազանութեան միջոցներէն: Դեբիկայ Հայաստանը ինկած է Արաքսի ձախ Տօփուրը, Արարատեան դաշտին մէջ, Ղախիբեայի ալ կ'իյնայ Արաքսի ձախ Տօփուրը և փաստորէն Արարատեան դաշտի մասը կը կազմէ: Ինչպէս Արարատեան դաշտը հարաւէն կը սահմանագծուի Արաքսով, իսկ մինչ կողմերէն՝ փոքր կողմասի լեռնաշղթայով, Ղախիբեանը, իբր մասը Արարատեան երկրի, ինկած է լեռնի լեռով կազմուած այդ մեծ ստուկին մէջ: Անոր կլիման, խոտն ու կենդանին, ժողովուրդը և ամէն ինչը մէկ-մէկու շարունակութիւնն են, և իրարու կապուած են թէ անտեսութեամբ և թէ հաղորդակցութեամբ: Բերնէք քանի մը թիւերու երեւանը ընդունինք կեդրոն և անտեսնէք թէ ինչպէս կապուած է իր արեւելեան գաւառներուն հետ—

Ա. Երեւան Ծրուպա-Մեղրի (Ջանգեղուր 269 վերտ. որուն 191 երկրք 8. Երեւան-Բայազիթ-Գարալագեակ Մեղրի (Ջանգեղուր)

415 որուն 200ր, իտեպից կառններ:

Գ. Երեւան Ծարու-Գարալագեակ, (Քեօխիկնը), 116, որուն 73 երկրք. Գ. Երեւան Բայազիթ-Գարալագեակ (Քեօխիկնը).

204 1/4 բոլոր խնուղի կամ նսրայ

Համեմատելը այդ ձանապարհները իրարու հետ—

առաջին ձանապարհը որ կ'անցնի Ղախիբեայի մէջէն, տարին 12 ամիս բաց է Ատր 191 վերտը երկաթուղի է, Քաջաճը խնուղի երկաթուղիէն գաւա, կան Նաև խնուղի և հասարակ ձամբաներ, որոնք բոլորը կ'անցնին դաշտերէ և հարաւուս վայրերէ, և մէկ կիրճով կը մտնեն Ջանգեղուրի վերջին կէտը, Մեղրի:

Իսկ երկրորդ ձանապարհը, որ ամբողջապէս կ'անցնի Խ: Հայաստանի միջով, իր մասը կազմող Մեղրիի հետ պէտք է 415 վերտ տարածութիւն կտէ: այսինքն 146 վերտ աւելի Բայց այդ չէ միայն, այստեղ չկայ թիզ վերտ երկաթուղի: 210 վերտի չափ կ'անցնի խնուղի, լեռներու մէջէն, աղբաւ վայրերէ: Կարանլի մէջ այդ խնուղին երբեմն ամիսներ կը փակուի ձմեռն եղանակին, իսկ Քաջաճ 200 վերտէն աւելին, այլեւս գրեթէ ձամբայ չկայ, սայլեր չեն կրնար անցնիլ:

Երրորդ ձանապարհը կ'անցնի Ղախիբեայի միջով և ամբողջ խնուղի է, իսկ 73 վերտը երկաթուղի. ոչ մէկ լեռնանցք:

Գալով չորրորդ ձանապարհին որ կ'անցնի Խորհրդ-Հայաստանի Տօփուրէն, 88%, վերտ աւելի երկայնութիւն ունենալով հանգերձ, կը գտնուի լեռներու մէջ և 5 ամիս ձիւնի տակ է: Երբեմն ամիսներով ձամբաները կը փակուին ձիւնամարդիկէն:

Այս թիւերը ցոյց կուտան, որ եթէ երկրի մը կապակցութիւնն է անհրաժեշտ պայմանը անոր ամ-

բողջաման, այդ պարագային կամ Հայաստանէն պիտի բաժնեն Գարալագեակ, Ջանգեղուր և աւելի զէպի արեւելք գտնուած գաւառները և պիտի միացնեն Ղախիբեային, հետեւապէս և Աղբրէջանին, և կամ, ընդհակառակը, Ղախիբեայը պիտի միացնենք Հայաստանին: Աւրիշ էք չկայ, թէ անտեսակն, թէ աշխարհագրական և թէ ազգայնական տեսակետով Բայց այդպէս չեն ընել, բանի որ այդ Հայաստանի ընդունը պիտի նշանակէր, ինչ որ անյարմար կը համարուի այժմ, և միջին, կիսախեղդ ձամբայ մը գտնելու: Այսօր իրաւունք կուտան Հայաստանին օգտուելու Ղախիբեայի ձանապարհներէն, բայց վաղը կրնան շտապ իսկ եթէ մշտական է այդ իրաւունքը, ան ասն ինչո՞ւ Երբեմնի հոգեմեծութեան կ'ենթարկեն յայտ:

Քանի մը ինք այդ Ղախիբեայի անտեսական կարեւորութեան մասին: Արդեւոր չեղբարի մեր ըսելիքը, բերնէք քանի մը թիւեր Հայաստանի և Ղախիբեայի գլխաւոր կայարաններու երկաթուղային գործառնութիւններէն— թէ որքան ապրանք են ստացած և որքան ուղարկած: Առնենք երկու օրոգրական կայրներ, 1913 և 1914 թուականները և Հայաստանի կայարաններէն երեւանու Ալեքսանդրապոլը, որոնք ամենէն բաւուկներ են, իսկ Ղախիբեային՝ Ղախիբեանը և Ջուլֆան, թէեւ ասոնք զիւրեր են՝ բազմաթիւ Ալեքսանդրապոլի և երեւանի հետ—

Կայարան	1913ին զրկ. փք. ապրանք	1914ին զրկ. փք. ապրանք	1913 սոց. փք.ապրանք	1914 սոց. փք.ապր.
Աղեթանդուզուլ	684,926	523,507	3,563,872	3,458,506
Երեւան	1,169,513	796,960	3,665,342	3,102,356
Ղախիբեան	775,282	728,223	1,174,345	780,053
Ջուլֆա	1,880,823	1,308,864	3,636,681	3,588,701

Այս թիւերը բաւական են ուշադիր ընթերցողին համար, հասնելու անտեսական արժէքը ոչ միայն այդ երկու կայարաններուն, այլ և այդ կայարաններու ջրաններուն: Եւ եթէ բազմաթիւ փոխադրուած ապրանքներու տեսակներն ալ իրենց արժողութեամբ, պիտի ելլակազմենք որ Ղախիբեայը անուշազն նշընան և աւելի անտեսական արժէք կը ներկայացնէ քան երեւան և Ալեքսանդրապոլի իրենց ամբողջ շրջաններովը: Հայաստանը կրնա՞յ ապրիլ առանց այդ անտեսական միջոցներուն: Այ, և եթէ ապրի իսկ, միշտ պիտի բլլայ մութաքիցի, թշուառ:

Մեկնի զնենք Ղախիբեայի անտեսական, ազգական, ցեղագրական, պատժական, ազգային և այլ անտեսականները. ինչիկը քննենք գուտ համամարդկային և աշխատաւորական տեսակէտէն, որու ամուսնով կը խօսին և կ'ուզեն գործել իբրեւ թէ ընկերութեական պոլլիտիկները հիմք առնենք անոնց սրբութիւն սրբոց նշանախօսքերը որոնք մերն ալ են, "կորչին կուլակները", "հողը աշխատաւորին", "հասարակութիւն հողը ըստ աշխատաւոր ձեռքերու", և այլն: Ահա նորէն քանի մը թիւեր:

Երկիր եւ ճամբանգ	աւրած. հաւ. վերս	ազգարմակ. քիւն	հանի մարդ մէկ հաւ. վերս վրա]
Րազուի նահանգ	34,276	940,248	27,4
Գանձակի նահանգ	38,922	797,880	20,8
Խ Հայաստան	27,000	1,200,000	44,4
Նախկրայ	5263	120,000	22,7

Այս թիւերը առած եմ ուսական պաշտօնական վիճակագրութիւններէ (1917), իսկ Նախկրայի եւ Հայաստանի մասը խորհրդային ազգերներէ (տես "Նոր Հայաստան" թիւ 84), այնպէս որ առարկութեան շարքի կրնան ենթարկուիլ խորհրդային իշխանութիւններու կողմէ Այդ թիւերուն զեմ մենք պիտի առարկէինք, որովհետեւ Նախկրայի ազգաբնակչութիւնը աւելի պակաս է, քանի որ Անանի լիճը բաւական ստատիստիկան կը բռնէ, իսկ Հայաստանի հողը որակով աւելի վար է քան Նախկրայի, Բազուի, Գանձակի հողերը: Ասկէ դատ, Հայաստանը չունի ձարաբարգործութեան կեդրոններ, մենք քաղաքներ, մինչ Ազրբէջանի Բազուն միայն բաւական էր հարիւր հազարաւոր ժողովուրդ պարեմելու, առանց հողի պահանջ զգալու:

Այս բոլորով հանդերձ, ի՞նչ կ'ընեն թուանշանները: Հայաստան երկիրը իր ազգաբնակչութեամբ երկու անգամ աւելի քէչ հող ունի մարգարուել, քան Ազրբէջանը եւ Նախկրայը, ապա ուրեմն ամէն մէկ Նախկրայի կուրակ է, կարուածաւեր է, համեմատելով իւրաքանչիւր Հայոց հետ: ուրեմն, համաձայն նոյն իսկ պոլշեիկ տեսակետին, չէ՞ պիտի պաշարի Հայը կամ Հայաստանին հողի համար: Պիտի պաշարի, բայց այս կետին մէջ կ'ստորութիւն կը դրուի՞ Մենք աչք չունինք եւ չենք նախանձիր, որ Ազրբէջանը մարդ զուրկ երկու անգամ աւելի հող ունի, մեր խօսքը Նախկրային կը վերաբերի այդ մեր իրաւունքն է՞: Հողի հաւասարութեան տեսակետէն Հայաստանը իրաւունք ունի աննուազն 150,000 ժողովուրդ փոխադրելու Նախկրայ, մանաւանդ որ, ինչպէս ըստ վերը, 60,000էն աւելի բնիկ Նախկրայացիներ կան թափառական, Հայաստան եւ այլուր, եւ եթէ հողազուրկ, բարակ գործած Հայաստանէն այլքան ժողովուրդի հող տրուի Նախկրայի մէջ, այդ պարագային ազգաբնակչութեան խտութիւնը հազիւ կը հաւասարի ներկայ Հայաստանի ազգաբնակչութեան խտութեան:

Կէտ մըն ալ— Նոյն լիւ չ. 84 կ'ըսէ Նախկրայ ունի 88,000 տես. վարելահող, որուն 40,000ը միայն մշակած են, Ըստ 166 քեհհրէզ (տաւ), որոնց այժմ 20ը կը գործածեն Ազգերու Դանակցութեան, Նանսէին Բարեգործականին եւ բազմաթիւ հիմնարկութեանց եւ ամբողջ հայ ազգին կողմէ կ'ուղղուին, զի՞մանք կ'ըլլան. կը համոզեն, կ'աղաչեն որ զրամ տրուի, առունք բացուին Հայաստանի մէջ, որպէսզի կարելի ըլլայ 20,000 տեսաբան հող պատրաստել միլիոններ ծախսելով: Թող ըլլան այդ բոլորը, ես ոչ թէ հակառակ, այլ կողմակից եմ: Բայց երբ նոյն խորհրդային իշխանութիւնը կը խոստովանի թէ Նախկրայի մէջ 48,000 պատ-

րաս վարելահող եւ 144 քեհհրէզներ անտէր են ձեացեր, կը սպասեն աշխատող ձեռքերու, այդ պարագային շանթաժ պիտի տեսնանք թէ յիմարութիւն եւ կեղծաւորութիւն, Չիւրիքնէն մինչեւ Երզնկանի կողմը, որ զրամ տանք, հող եւ առու չիւնելու համար: Եթէ անկեղծ է խորհրդ իշխանութեան հոգածութիւնը, եթէ սկսապէս կ'ուզեն հող տրամադրել հայ գաղթականներուն, ինչ՞ու հետունքը, մինչեւ Բուսան եւ Կիրի կիզներու երկիրը կ'երթան: Կարճ ճամբան կը ցուցնէ "Խ. Հ. — 48,000 տեսաբան հող եւ 146 քեհհրէզ, որոնք պարագ. եւ անտէր են, իսկ Հայաստանի եւ որստասհաման մէջ կան հողազուրկ աշխատող ձեռքեր: Թող անոնց տան այդ հողերը, իսկ եթէ չեն տար. կը շնտապէ թէ շատ կարգաւոր են աշխատաւորական, հողի հաւասարութեան անունէն խօսող պոլշեիկները, եւ քնաւ հաւատ չի ներշնչեր այն արցունքն ու ոգըրը, որ կը թափեն յաճախ խորհրդային ղեկավարները յանուն հայ ժողովուրդի: Ընդհանրապէս, այս բոլոր տեսակները կը հաստատեն թէ խորհրդային իշխանութիւնը քնաւ չի տարբերի Լըրամով Ռուստովիէն:

Հետաքրքրական էր պիտան թէ ինչ՞ու խորհրդային իշխանութիւնը այդ ուղին է բռնած, ինչ՞ու բամբակով կը խեղդէ, կամ մեզ սրով եւ հրով ոչնչացնողներուն հացին իւր կը քսէ:

Նախորդ եւ այս յօդուածին մէջ մեր տուած բառ ցարութիւններով ցոյց տուելով թէ ինչ պիտուենքով ճաշեմք եւ Թաթարները ձգտին հաստատուիլ Նախկրայ, թէ ինչ նպատակներ ունին: Անոնք մասամբ հասած են իրենց նպատակին, Կարսի եւ Մոսկուայի պայմանագրութիւններով: Բայց այս բոլորը չպիտի ըլլային, եթէ խորհրդային իշխանութեանց ցանկութիւնն ալ այդչլլար:

Թուրքական, թրքական եւ թաթարական ցան, կուրիւնները ոչ չէ պիտի ցնդէին, եթէ անոնց ուժ չտար խորհրդային իշխանութիւնը, քանի որ Նախկրայը, Ազրբէջանը, Հայաստանը իր հպատակութեան, կամ իր իշխանութեան տակ են: Արդար ըլլալու համար, հարցին պատասխանատուութիւնը պիտի փնտնենք ոչ թէ խորհրդային Հայաստանի, այլ աւելի շատ խորհրդային Ռուսաստանի մեղաւորութեան մէջ: Խորհրդային Հայաստանը ինք առանձին արտաքին քաղաքականութիւն չունի, որովհետեւ մաս կազմելով Ռուսաստանի, գրեթէ նոյնքան փրանստութիւններ ունի, որքան նահանգի մը նահանգապետը իր սահմանափակ իրաւունքներով: Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը լոկ հաստատուցն է եւ ջատագովը այն հիմնական քաղաքականութեան, որ կը մշակուի Մոսկուայի մէջ եւ կը թելագրուի ամենուն: Այսպիսով Հայաստանի կառավարութիւնը թրքական տուածին նման կը գառնայ լոկ "եպանմիւնք քեթոր շահիտի" (տաւ խօսողին կոյր վկան): Ասով է հարկէ Հայաստանի ու կառավարութիւնը պատասխանատուութեան բոլորովին չազատի, այլ կը գառնայ արհամարհելի թութակ մը, եւ անարժան գիւրջի ինկած ողորմելի կառավարիչ մը, որ գիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն իր վարած ժողովուրդը կը տանի գեպի կորուստ: Ան պատ-

տասնամատու է այն շահով, որ ինքզինքը կոչելով Լա-
յտաստանի կառավարութիւն և Հայ ժողովուրդի ղեկա-
վար, թէ Լայտաստանի և թէ Հայ ժողովուրդի շահերը
կը զոճէ Մոսկուայի և Էնկիւրիի քաղաքական շահերուն:
Եւ ասորի արտաթիւր կը կրէ այսօր, և Հայ ժո-
ղովուրդին կողմէ Տամարուելով խորթ և օտար իշխա-
տութիւն, իսկ թէ վաղը ինչ կըսպասէ իրեն, այդ պիտի
ըտէ սպագան:

Փակելով այս միջանկեալ մասը, անցնինք Մոսկուա,
և տեսնենք, թէ ինչու ան Հայ ժողովուրդին շահերը և
կեանքը կը զոճարերէ իր միտումներուն: Այս իրողու-
թիւնը ունի երկու պատճառներ, ներքին և արտաքին:
Քննենք առաջինը: Կորստրոպիսի Ռուսաստանին քաղ-
այտ-նի է Զուլֆայի. նշանակութիւնը, քանի որ ինք կը չինէ
Ալեքսի-Զուլֆա երկաթուղիները. անոր յայտնի է և
այն, որ առանց Նախկրայի Լայտաստանը անտեսական և
Ֆիզիքական մոնոպոլի գրաստապարտուած է, և թէ անհե-
թեթութիւն է Նախկրայ ստեղծել, և պայն գնել
Արրէշանի Հովանիին տակ: Բայց այդ բոլորը
գիտնալով Հանդերձ, մեր շահերը կը զոճէ, իր ներքին
քաղաքականութեանը ընթացք առաջ համար Անգրիով-
կասի մէջ Քոս 3 միլիոն իսլամներ կան, որոնց 1,500,000
թաթարներ են կրօն հաշուով ասոնց վրայ մեծ է թըքա-
կան ազդեցութիւնը թէ իսլամական և թէ համաթու-
րանական տեսակէտներով անոնք տարբեր մըն են, որ
վտանգ կը սպառնան Ռուսիոյ ամբողջութեանը: Ատկէ
գատ, Արրէշանի ժողովուրդը անտարբեր չէ իր ապա-
գային մասին և վերջապէս համակերպած չէ ոռոս գե-
րիշխանութեան. ոչ միայն մուսալմանականներ, այլ և
կոմունիստ Նարիմանովներ, Հիւսէյնովներ կը պայմանա-
ւորեն իրենց հաւատարմութիւնը ոռոս իշխանութեան,
ոչ լայն իրաւունքներ ձեռք բերելով, և Արրէ-
շանի սահմաններու ընդարձակումով ի վնաս Լայտա-
տանի: Այդ հանգամանքը ալ աւելի կը բարդանայ, քանի
որ Հիւսէյնովներու, կամ Ռասուլզատեններու պահանջները
կը համապատասխանեն թուրքի շահերուն, և անոր
եթէ ոչ Ֆիզիքական, գոնէ բարոյական արեւելութիւնը
կը վայելեն:

Այս իրողութիւնը կը թելադրէ Մոսկուայի վարիչ-
ներուն՝ հաշուի առնել Արրէշանի բուռն պահանջ-
ները իսկ ասոր հակադիր օգտը, Լայքը ի՞նչ կը ներ-
կայանեն: Անգրիովկասի և իր երկիրներուն մէջ
1,800,000-2,000,000 Լայքեր կան, բայց անոնք նախ
չունին բարոյական և Ֆիզիքական արեւելութիւնը թուր-
քիոյ, յետոյ, միայն յանձին Գաշնակցութեան հայ-
կական շահերուն պաշտպան կը ներկայանան: Մնացած
Լայքերը կը համակերպին եղած վիճակին և նոյնիսկ
Ազգային Պառտեիբախութեան սկսած մինչև կոմունիստ
Միտանիով կամ Լուկաչին գիղումը կը նկատեն իմա-
տութիւն Պաշտեիկները հայ ժողովուրդին զոճարելը
կը գտնեն աննշան վնաս, համեմատած իրենց հո-
մաշխարհային իտէալներուն հետ: Ատկէ գատ Ռուսերը
հայ ժողովուրդը կը համարեն իրենց կողմը, և քարե-

կամին բարեկամութիւնը ձեռք բերելու պէտք չեն
զգար. հաշիւը և շահը պիտի թելադրեն թշնամիին
բարեկամութիւնը ձեռք բերել, նոյնիսկ քիչ մը վերա-
ւարելով իրեն բարեկամ ճանջուած Լայքերը:

Ահա այս է հիմնական պատճառը Մոսկուայի
Արրէշանի քաղաքականութեան: Բայց այստեղ ալ
մեզքին մեծ քար մեր վրայ կ'իջնայ: (Այս վճարատու-
թեան պատճառներուն մէկ խոշոր մասը թաղուած է
այն համոզման մէջ, թէ հաւատարմութիւնը, քծնանքը
կը վարձատրուին, մինչդեռ քաղաքական խնդիրներու
մէջ պահանջն ու ուժն են որ արժեքը ունին: Մարդիկ կը
չոյնն ու կը փազաքընէ հաւատարիմ չունը, բայց
պատառը կուտան խածան գամբոնի: Այո, դժբախտու-
թիւնը այն է որ ազգային մէկ ճակատ չունինք և միա-
համուռ չենք պահանջեր մեր իրաւունքները, ինչպէս
Արրէշանը Հիւսէյնովին մինչև Բասուլ Զատեն, Նախի-
ջևանի, Ղարաբաղի հարցին առթիւ, ներքին խնդիրնե-
րու մէջ մնալով անհաշտ թշնամի:

Իսկ երկրորդ հիմնական պատճառը Ռուսիոյ հայա-
հաշտ քաղաքականութեան և ազրբէշանասեր ընթաց-
քին իր գիտնացութիւնն է քեմալական թուրքիոյ հետ,
որու մասին խոսած ենք արդէն:

Այս երկրուն վիճակէն ազատելու համար, անհրա-
ժեշտ է որ նախ տեսնենք վտանգի պատճառներն և
ձանշանք մեր ժողովուրդին թշնամիները, իսկ դիւրու-
թեամբ զոճ չերթալու համար, պայման է մէկ ճակատ
կազմել, ըմբռնելով Նախկրայի արժեքը մեր երկիրն
զարգացման և մեր ժողովուրդի պահպանման տեսակէտէն:
Նախկրայի բռնադատումը լուրջ հարուած մըն է
հայ ժողովուրդի կեանքին:

ՌՈՒՐԻՆ

ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ, ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ժխտական դիրք ունէր այս հարցերին մասնաւորաբար
առաջին երկու նկատմամբ (ու նաև՝ երրորդի) մարքսիզմը,
մանաւանդ իր վթթման սկզբնական շրջանին: Որոշ չէր,
աւելի ճիշտը վերջնական չէր նաև ընկերվար բանակի այն
թիւի վերաբերումը, որ աշխատանքի ու աշխատուորի տե-
րապետութեան ձգտելով մէկտեղ մարքսիզմի պատմահայեցո-
ղութիւնը չուներ:

Յետագային միայն, պատմական դէպքերի հզոր ազդե-
ցութեան տակ, նկատեցիտեան մեղմացու ընկերվարութեան
երկու թեւերի վերաբերումը դէպի մեր շոշափած հարցերը:
Սակայն բացարձակ անձնատուութիւն, այնուամենայնիւ, տեղի
չունեցաւ:

Պիտի յարատեւն արդեօք ազգերը, շարունակաբար փո-
խելով իրենց բոյանդալուրքիները միայն և անփոփոխ պահե-
լով միշտ իրենց ձեւերը, թէ, ընդհակառակը, բովանդակու-

Քան չես մէկտեղ պիտի չըսան նաև ձեւերը ու տարբեր ազգերը պիտի գան կիրտելու մէկ ետ, անտղ ու միանաւ մարդկութիւն:

Այս հարցը իր վերջնական, յստակ ու միանման պատասխանը ընկերվար բանակի բոլոր թւերի կողմէջ դեռ եւ չունի:

Ձուեր նաև «պետութեան» կեծիւը:

Ազգայն Հասարակարգի մէջ պիտի վերանայ արգեօջ այս հաստատութիւնը, որ արդի ընկերվար վարդապետութիւնը դիտում է իրրև դասակարգային փոխ-յարաբերութեանց մի պարզ արգասիք, թէ՛ նա, ընդհակառակը, դասակարգերի վերացումից յետոյ իսկ՝ պիտի պահի իր ուրոյն կերտածըր նաև այս հարցը իր վերջնական ու միանման պատասխանը չունի:

Սակայն, մեզ Հեռաբերողը այսօր այս հարցերը չեն Մեր տեսողութեան առջև — ասեք անչողակի — յարատեւ կեանք ունին այս երեք արժէքները՝ բոլորը միասին և նրանցից իւրաքանչիւրը՝ առանձին-առանձին: Նրաք երեքն էլ — և ազգութիւն, և պետութիւն ու նաև անկախութիւն — յարատեւօրէն պիտի փոփոխեն իրենց յոյժանդակութիւնը միայն, անփոփոխ պահելով սակայն իրենց ձեւերը:

Այս թուացիկ ակնարկում մեզ զարեցնողը մէկ ուրիշ հարց է: Այն թէ՛ ի՞նչ փոխ-յարաբերութիւններ զոյութիւն ունեն արդեօք մարդկութեան այս երեք հիմնական արժէքների՝ ազգութեան, պետութեան և անկախութեան միջև: Աւելի որոշ: Պայքարի մէջ են նրանք, թէ՛, ընդհակառակը, այս երեք ազդակները համերաշխաբ լծակցած են իւր- ընդդէմ այլ ուժերի:

Այս հարցադրութեամբ մեր նպատակն է աւելի մտտեայ հիմնական խնդրին և շանալ պարզել այն դիրքը, որ պայքարի մէջ վերապահած է այս ազգակնիւրից իւրաքանչիւրին: Պատմական ծանօթ ճշմարտութիւններից մէկն է այն փաստը, որ այն օրից, երբ մարդկութիւնը հրաժեշտ տուա իր վաչկատու կենցաղին և պիտեական կեանքի ստղծերը կերտեց, ճիշտ այդ օրերից պետութիւնը ձգտեց զառնալ հորքետան ամենակուր «Լիվիոթանը», որ իր ներքին էութեան յատուկ ուժերով դէպքից-դէպք և աւիթից-աւիթ աճրանալով ու հզօրանալով՝ դառնում էր մեր հանրային կեանքի միակ և անմրցակից ազդակը:

Նա իրենով փոխարինում էր նաև ազգութեան զազա- փարը:

Յրանական ժողովուրդը սկսում էր այնտեղ, որտեղ սկսում էին Ֆրանսական պետութեան շահմանները և վերջանում այնտեղ, որտեղ այդ սահմաններն էին վերջանում: Ամէն մէկը, որ զուտ էր զալիս ուստական բազմաբզու պետութիւնից, նաև իրեն հետ կրում էր ռուս ազգի զազա- փարը, հակառակ այն ազգակնից փաստի, որ այն մուստա- ասանի մէջ ապրում էին ռուս ժողովրդի հետ ազգայնօրէն բնաւ առնչութիւն չունեցող մէկից աւելի այլացեղ ժող- փուրդներ:

Ահա այսպէս պետութիւնը եկել ու կլանել էր ազգու- քեան զազափարը և իրենով փոխարինել այս վերջինը:

Այս երևույթը աւելի ցայտուն կերպով շեղուած էր մինչև

18-րդ դարը և յատկապէս մինչև Ֆրանսական Մեծ Յեղա- փոխութիւնը: «Մարդու և Քարաքանգոյ իրաւունքի Յայտարարութիւնը» այն զիտաւոր ազգակն դարձաւ, որ կեաւ պատմական մէկեոր զըջան դժուր մասնաւորաբար ազգութեանց համար: Նոր ազգեր չձնեցին՝ այն օրերին և ոչ էլ հիւերը, ի հարկէ, մե- ական Սակայն առակապէս այդ օրերից ազգութիւնը հրա- պարակ եկաւ իր ետ ու փարթամ բովանդակութեամբ:

Պարզեց, որ տարբեր է «Մարդը» և տարբեր «խաղա- փային», որ յեղափոխութիւնը պիտի ձգտի ազատագրելու ոչ միայն «քաղաքացուն» (այսինքն՝ Յրանացուն), այլ և «մարդուն» (այսինքն՝ ամենքին), որ յեղափոխութեան պատ- դամբ — Հասարակութիւն, եղալլութիւն և ազատութիւն — այն ժամանակ միայն կարող է յայթակակել, երբ իրապէս ներդաշնակած են շահերը՝ մէկի և բոլորի, Ֆրանսացու և ամենքի, մէկ ժողովրդի և բոլոր ազգերի:

Փազափարի այս լայնացումը չէր կարող պարփակել Յրանայի պետական նեղ սահմանների մէջ: Նա պիտի դուրս գար այդ սահմաններից, ասենով իրեն հետ սակայն ո՛չ պե- տութեան, այլ առակապէս ազգութեան զազափարը: Ռոմ- շտե հետև «ազատութեան, եղալլութեան և Հասարակութեան» ձգտում էր ոչ Յրանանս՝ իրօք պետութիւն, այլ փրանսա- ցին՝ իրօք ազգ: Եւ յեղափոխութիւնը կոչ էր անում իբձ- բեւուտ այդ նշանաբանների շուրջ ամենքին անխտիր, բոլոր ազգերին առանց բացառութեան, կոչ էր անում բովանդակ մարդկութեան՝ միտեղամայն անկախ պետութեան զազափարից և պետակոտութեան սահմաններից: Փազափարական այս խմբումները չէին կարող իրենց նախնական վիճակի մէջ պահել այն հասկացողութիւնները, որ կային ազգութեան մասին: Քահի որ ազգը աւելի լայն հասկացողութիւն է, քան պետութիւնը և նա ապրում էր նաև այն ժամանակ, երբ պետական սահմաններ չկան, օտարի պէտք էր գտնել այն առանձնաջատանկ բովանդակութիւնը, որ ազգու- քեան տարի էր կենտանակութեան այս բացառիկ ստր:

Ի զուր փորձեր պիտի լինէին Ֆրանսական Մեծ Յեղա- փոխութեան նախորդող շրջանների մէջ որոշել ազգութեան այն ինքնայատուկ լուսարանութիւնը, որ ճիւղեց առաւ տա- ւեկապէս այս յեղափոխութիւնից յետոյ և խրաջուտ յատկա- պէս վերջին դարու ընթացքին:

Ժողովուրդները իրարից տարբերող առարկայական յասկանիչները (իզուր, հայրենիք, մշակութիւն և այլն) իրենց իրաւունքները լիցեցին ազգերը կազմալուր ենթակցական գործօններին, որոնք դարելի ընթացում կերտում և ստեղ- ձում են այն բարդ բնա-կուտուր-հոգեբանական շաղախը, որ մեր ներքին ազգութիւն անունն է կրում:

Այսօր պետութիւնը չի բնորոշում այլևս ազգութեան զազափարը և չի գերակշռում նրան, այլ հանդիսանում է իրրև այդ արժէքը նախաբնիկ մի անօթ, կատարելով այն- օրիտով, միակամայն ստորադաս իր: Նախորդ դարերի ամուկ փորձերը, երբ պետութիւնը ձգտում էր ազգ դառնալ, իրենց տեղը զիջում են մէկ ետ, ուշադրաւ և իմաստովից երևույթի, երբ ազգը բացայայտօրէն ձգտում է պետութիւն դառնալ:

Պետութեան ցարացած զազափարը անկախ ու անաղ- ժուկ կորցնում է իր հին իմաստը, զրկում էր պատանշա-

կից և զինուժ բոլորովին նոր բովանդակութեամբ:

Եւ ուշագրանն այն է, որ նաև այստեղ իբ խորքին մէջ կատարուում է ճիշտ նոյն երևոյթը, ինչ տեղի ունեցաւ ազգութեան հարցում:

Պետութիւնը բնորոշող առարկայական յատկանիշները իրենց իրաւունքները այսօր զիջում են — Թերևս անտեսանելի շատերի համար — ուրիշ, ենթակայական գործօններին, ցարկ անձանօթ տիրող պետական ըմբռնութիւններին:

Ի՞նչ է պետութիւնը, Վերջերէք պետութեան ընդհանուր ուսմանքի որ և է ձեռնարկ, և զուց այնտեղ կը գտնէք, որ պետութեան գաղափարը ստանալու համար անհրաժեշտ է ունենալ՝ որոշ երկրամաս, այդ երկրամասի վրա ապրող ժողովուրդ և այդ երկրի ու ժողովրդի վրա տարածուող պետական գերիշխանութիւն:

Շատ անշնան տարբերութիւններով, այս է բնորոշումը պետութեան գաղափարի, որ մենք գտնում ենք սարբեր ընկերբարանների մօտ:

Սակայն, այսօր, մեր աչքերի առջև, շատ մեծ դժարութեամբ ու յամառ ճիգերով հասակ է առնում պետական մի նոր կերտածք, առանց այն առարկայական յատկանիշների, որ նախորդ պետութիւններն ունէին:

Մեր խօսքը վերաբերում է Ազգերի Ժողովին:

Ու կարծւորը այն չէ ընաւ, որ Վիրտնեան այս լիցցումը Թերութիւններն ունի: Էականն այն է, որ յատկանց պէտճութեան հսակացողութեան հարցում՝ անոնք յի մարդկային միտքը, նա զիտէ բեղմնաւորել ու ձեռնող սալ նոր ու ցարկ մեզ անձանօթ կերտած քների, այսօր՝ օժտուած որոշ արատներով, իսկ վաղը՝ հաստօրէն առանց այդ արատների:

Կիսականն այն է, որ Ազգածոյովը ձգտում է զինելու պետականութեան նոր ու ենթակայական յատկանիշներով, առանց, սակայն, մինչ այսօր պետութեան համար անհրաժեշտ նկատուած առարկայական ազգակները ունենալու (որոշ երկրամաս, որոշ ժողովուրդ ու պետութեան գերիշխանութեան սկզբունք):

Այս հասկացողութիւնները քանակորեան ընդարձակում են (երկրամասն ու ժողովուրդը) և կամ սեղմում (գերիշխանութեան սկզբունքը), իրենց հերթին փոխելով այդ քանակի նաև որակը:

Որոշ հարցերի լուծման համար Ազգածոյովը միաձայնութեան (որ տակ է՝ ազգերի և պետութեանց բացարձակ հաւատարմութեան) սկզբունք է առաջադրում, մի գաղափար, որ Ազգածոյովից դուրս՝ իրական կեանքում, քան զայնութիւն չունի և որ, սակայն, արմատներ է ձգում այդ հիմնարկութիւնից ներս, վաղը էլ աւելի որոշապէս և էլ աւելի փարթամօրէն հասակ առնելու համար:

Միանգամայն վարկ, որը ու յտակ ձեւով ազգերը դուրս են գալիս իրենց ստորադաս վիճակից (պետութեան նկատմամբ) և ձգտում պետութիւն գտնելու, նոր ու ցարկ մեզ անձանօթ ենթակայական յատկանիշներով:

Սա մի աւելորդ ապացոյց է այն մեծ ճշմարտութեան, որ պատմութիւնը ճակատադրած ունի ազգերի համար, նախապատրաստելով ոչ թէ ազգերի չքացումը նոր հասարակակարգի ստեղծումով (ինչպէս նախատեսուում էր մարքսիզմը), այլ,

ընդհակառակը, նրանց փարթամ բեղմնաւոր ու էլ աւելի հարտօտ կեանքը ճիշդ այն պատճառով, որ զայսքերի վտանանին այդ հասարակակարգը պիտի յաղթանակէ:

Իրաքանչիւր մի աւելորդ քայլ, որ մեզ պատնում է զեպի տիրող կարգերի խորտակումն ու զեպի նոր, ընկերվար հասարակակարգի ստեղծումը, այդ քայլը տանում է մեզ միտժամանակ զեպի ազգերի նոր վերջնական յաղթանակը: Մեծ ցնցումներով, յամառ ու յարատեւ ճիգերով կերտում է այն նոր աշխարհը, ուր իրաւահասար, ինքնարժէք ու հասարարժէք ազգերը պիտի գան ու կազմեն մարդկային մեջ մեծ ու հզօր ընտանիք՝ պետական պատենշնիրից դուրս ու պետական պատենշնիրից վեր:

Պահելով սակայն տղային իրենց ազատութիւնը՝ անկասխութեան ձեւի մէջ:

Ի՞նչ է իրապէս տղային անկասխութիւնը:

Պատասխանելուց առաջ տանք, սակայն, որ նաև այս հարցում, ինչպէս նախորդ երկու հարցերի մէջ՝ պետութեան և ազգութեան, — ինչորի առարկայական յատկանիշները տատիանաբար իրենց իրաւունքները զիջում են ենթակայական գործօններին:

Պետական հանրամանօթ ուսմանքը անկասխութեան գաղափարը բնորոշելու համար անհրաժեշտ է նկատուում որ և է երկրի գերիշխանութեան շահմանափակ լինելը՝ արտաքին ուժերի կողմից (ներքնապէս՝ նա սահմանափակ է իր երկրի օրէնքներով)՝ այն գերիշխանութեան գործածողութեան ժամանակ տեղը ժողովրդի նկատմամբ, որ ապրում է որոշ երկրամասի վրայ:

Իսկ այսօր տեսնում ենք, թէ ինչպէս բոլորովին ազատ և անկախ ազգերը, կամոյին սահմանափակելով հանդերձ իրենց գերիշխանութեան սկզբունքը և այդ գերիշխանութիւնից մի որոշ մաս զիջելով հանդերձ Ազգածոյովին (որ տակ է պետութիւնից դուրս ու պետութիւնից վեր կարող մեկ նոր ու արտաքին ազգակը), մտում են, այնտեսմանային, կատարելապէս ազատ և անկախ:

Նշանակում է անկասխութեան գաղափարը չի բնորոշում ընաւ առարկայական յատկանիշներով, որոնց խախտումով ազգերը պիտի զարդէին իրենց ազատ և անկախ գալուց, այլ, ընդհակառակ, ճշտում է բնորոշում էլ, ենթակայական ազգակներով, որոնք միշտ ու յարատեւօրէն ենթակայ են ներքին, խորունկ փոփոխութիւններին:

Ի՞նչ է, այսպիսով, անկասխութիւնը և երբ արդեօք անկախ են ազգերը: Մէկ այլ առիթով, խօսելով այս հոյն հարցի մասին, տւել ենք նրա պատասխանը.՝

Որ և է ազգ տակալ վայրէջանին անկախ է, երբ նա նախ՝ քրպի աշխարհի հանդէպ ինքն է ճշտում իր անկասխութեան ձեւը, չափն ու սահմանը և ոչ ուրիշը, կրկնորդ՝ անկախ է մի ժողովուրդ, երբ նա, ազատագրելով զրոն միջամտութիւնից, նեոխնայիտ, իր ազգութեան ծոցում, ճշտում է իր անկասխութեան ձեւը, չափն ու սահմանը իր իսկ ժողովրդի քացարձակ մեծանախնորթեան կամքով:

Ահա այս ներքին, ենթակայական ազգակներն են, որ

*) Տես նաև « Ընկերվարութիւնը եւ զեւնդհարհիզմը », Գրանիտ, 1924.

ճշտում ու տալիս են անկախութեան գաղափարի ճշմարիտ ըմբռնումը: Արդ, ի՞նչ փոխարաբերութիւններ կան արդեօք այդ երեք արժէքների միջև և նրանցից զ՞ի մէկը արդեօք յարատեւ կեանք ունի և որը՞: Ժամանակաւոր:

Մեզ թւում է, որ մարդկային կենցաղածեւը բնորոշող այդ երեք սղզկաններից և ոչ մէկը ժամանակաւոր կեանք ունի: Նրանք էլ պիտի տեսնեն, ինչն են նոյնքան յափտենական ու երկարակեանք: Օրքան երկարակեանք ու յաւերժական է ինքը մարդկութիւնը:

Յարատեւութեն պիտի ապրին մեզ մասնանշած երեք արժէքները — թէ յոգութիւն, թէ պետութիւն կ թէ անկախութիւն — պահելով միշտ իրենց ձեւերը և յարաճանսօրէն փոփոխելով միշտ իրենց քոփանդակութիւնը միայն:

Իբրեւ հասարականութիւնները բնորոշող . օւրոյն ձեւ՝ սղզկերը յարատեւութեն մնում են մարդկութեան ճոցում, հակառակ այն փաստի, որ նրանք, պատմութեան հետաւոր հորիզոնների վրայ, ցցւում են մեր տեսողութեան առջեւ իրենց ցեղային բաժանումներով, յետագային՝ տարբեր ժողովուրդների և ապա՝ ազգների կերպարանքն առնելու պայմանով:

Իբրեւ մարդկային համայնութեան իրենց խորհրդանշող մէկ ուրոյն ձեւ՝ մնում են պետական կերտածքները, հակառակ այն փաստի, որ երէկ, պատմութեան հետաւոր շրջաններում, փաշատու ցեղերը — իշխում էին արանց սահմաններ դառնելու, յետագային՝ դաճմաններ գծելու և վերջն այլ, մեր օրերին՝ վերտին, տարբեր եղանակներով ու ձեւերով, սահմաններից վեր ու սահմաններից դուրս պետական մէկ նոր կերտածք գծելու համար:

Իբրեւ հասարականութեանց սղզատութիւնը . խորհրդանշող մէկ ուրոյն ձեւ՝ անկախութեան գաղափարը յաւերժօրէն պիտի մնայ ու յարատեւէ, հակառակ այն փաստի, որ պատմութեան երկարածիք ճանապարհին, անհատներից մինչև հասարականութիւնները, հասարաքար ու անհատապէս պահել ու մարմնացրել են այս պայմաններում այն թոփանդակաճեանք անկախութեան գաղափարը՝ պատմութեան անսահման ու անսահմ գործազրուցիւնից մինչև այդ ապագայութեան այս կամ այն շափի կամովին սահմանափակումը:

Մրանք երեքն էլ, պահելով իրենց ձեւերը, յարատեւօրէն փոխել են ու պիտի փոփոխեն իրենց բովանդակութիւնը:

Եւ որ ամենէն ուշագրաւն է, այս փոփոխութեան մէջ ներքին՝ ենթակայական սղզակները պիտի զան իրենց գեղակշիռ տեղը գրաւելու արտաքին՝ առարկայական սղզակների հանդէպ:

Յերեւա առ մէկ աւելորդ արտայայտութիւնն է այն անբող պայքարի, որ տարւում է նիւթի և ոգու մէջ և որ պիտի վերջանայ վերջին յաղթանակով առաջինի նկատմամբ: Մարդկութեան հոգեկան գոյեղակազոյն արժէքներից է նաև ինքը սղզութիւնը, որի փոխարանէր արտայայտութեան ու փթթումի համար անհրաժեշտ են պետութեան և անկախութեան ձեւերը:

Եւ որովհետեւ իր ձեւի մէջ յարատեւ արժէք է ինքը սղզութիւնը, ուստի իբրեւ յարատեւ արժէք պիտի մնան նաև

պետութեան և անկախութեան յացուցները, վերտին իրենց ձեւերի մէջ: Եւ եթէ ճիշտ է մեր այն դատարարութիւնը, թէ մեք պատրաստուած ենք կամաց-կամաց — ստիժից-ստիժ ու դէպքից-դէպք — պատմութեան յանձնելու մեր կեանքի այն շրջանը, երբ պետութիւնը յուսահատօրէն ձգտում էր իրենով աղքե փոխարինելու և ինքնին թող դառնալու, ապա ճիշտ է և այն, որ մեր օրերին ու մեր աչքերի առջեւ աչ-գերը ձգտում են պետականանալու՝ պահելով հանդերձ անկախութեան ու պետութեան գաղափարները, իբրեւ մարդկային կենցաղը բնորոշող ուրոյն ձեւեր և փոփոխելով, սակայն, նրանց բովանդակութիւնը:

Վ. ՆԱԽԱՍԻՐԳԵԱՆ

ԴԵՄՈՎՐԱՏԻԱՅԻ ՎԵՐԵԼԸ

Հանդէս դալով յանուն համաշխարհային խաղաղութեան նա առում է այսօր խաղաղութիւնը, ինչպէս իր մահը: Այդ պատճառով էլ հենց որ երկրագնդի որ և է անկիւնում պայտերակով ուրուականը բարձրացնում է իր գլուխը — լինի այդ Բալքաններում թէ Չինաստանում, Միջագետքում թէ Մարքում — անմիջապէս բոցափայտում է նրա դէմքը և արիւնով ցլում աչքերը:

Բոլոր հոգների ուղղութեամբ վայնատուն բարձրացնելով յանուն ժողովրդական իրաւունքների՝ նա այսօր անհաշտ թշնամի է դարձել ժողովրդապետական բուր շարժումներին: Եւ բաւական է, որ մի երկրում՝ ճայր տայ Ֆաշիզմը — ժամանակակից դեմոկրատիայի այդ անագորոյն թշնամին — որպէսզի նրա յոյսերը թևաւորին և նրա առաջ յաղթանակների մի ամբողջ աշխարհ բացի:

Այսպէս է ժամանակակից բողեւիզմը: Ոչ մի բան այնքան առեղի չէ նրա համար, որքան խաղաղութիւնն ու ժողովրդապետութիւնը: Ոչ մի բան այնքան չէ խառնում նրա մտղը, որքան այսպէս կոչւած «ժողովրդապետական» խաղաղապիական դարաշրջանը» (Կրաս):

Այս թուեաւոր առեղիքները դէպի վաղեմի կուռքերը բացատրում է նրանով, որ այլևս սղզեւորներն ու զաւառ նանքները չեն կազմում բողեւիզմի միջև ուժերը, այլ իշխանութեան անհաղ տեսչը: Սղզեւորները լաւ էին, երբ կարէք կար ժողովրդական զանգաճներից նրանցով խաբելու և նրանց մէջքի վրայով դէպի իշխանութիւն մաղցելու: Սա, կայն իշխանութեան տիրանալուց յետոյ նրանք չէ, որ պէտք է չափանիչ համարեն քաղաքական վարքաճի համար, ոչ գրաւած իշխանութիւնը պահպանելու և ամրապնդելու պարհանջը: Նպատակում է այս ինչ բանը բողեւիզմեան իշխանութիւնն ամրացնելու համար — կնշնանակ լաւ է, թէկուզ իրաւունքի և բարոյականութեան ոչ մի նշանակեց չլինի նրա մէջ: Վնասակար է այս ինչ բանը բողեւիզմի տիրապետութեան համար — կնշնանակ փառ է, թէկուզ աշխարհի բոլոր սրբութիւնների մարմնացումը լինի նա:

Եւ որովհետեւ «ժողովրդապետական» խաղաղապիական գարաշրջանը՝ հասարակական գարացումը բնականուն հոսնի

մէջ դնելով՝ վերացնում է աշխարհի խոտանրուծիւնները, որոնք սնունդ են տալիս բուշելիքմի, և պարզում այն պղտոր ջրերը, որոնց մէջ միայն նա կարող է իր ձուկը որսալ՝ հասկանալի է, ի հարկէ, թէ այդ դարաշրջանը ինչ ասակալի վտանգ է ներկայացնում բուշելիքմի գոյութեան և քաղաքական հաշիւներէ համար...

Այդ հաշիւները միշտ հիմնւած են եղել հետեւեալ դրութեան վրայ. — պետական-հարեարիկ կեսնքի ձախ բեւեռում աստիճանաբար պիտի խտանան համաշխարհային յեղափոխութեան «ուսիլորանքը» յանձինս բուշելիկներէ, իսկ աշ բեւեռում՝ նրանց «հակորոնեանքը» յանձինս Փաշխտներէ: Հասարակութեան միջին հոսանքները, հեղհետէ կորցնելով իրենց ինքնուրոյն արժէքն ու կշիռը՝ պիտի բողբոխէ կամ աշակողման և կամ ձախակողման բեւեռի շուրջը, որից յետոյ բուշելիկներն և Փաշխտական բանակները վերածուած հասարակութեան ծոցում պիտի տեղի ունենայ այն քաղաքացիական կռիւը, որ ճնունդ է տալու ընկերվարական կարգերին:

Այս դիպագնոյ միմասը, որ փոխ է առնւած ընկերվարական գրականութիւնից՝ ընդհանուր առմամբ ճիշտ է: Մենք այսօր հանդիպատեա ենք, թէ ինչպէս գրեթէ բոլոր երկրներում յետախմական տարրերը հեղհետէ համախմբւում և Փաշխտական գունատրում են առնում: —

Իտալիայում նրանց համախմբումը մի ահռելի ոյժ է առաջացրել: Վերջերս, Մուսոլինիին գրած մի նամակում Փաշխտական «կուսակցութեան» քարտուղար Յարինաչի՛ն ասում է, որ Իտալիան ցանցւած է 9590 Փաշխտական խմբերով, որոնց մէջ կազմակերպւած են 700,000 տղամարդ և 2500 կին: Սրանցից զատ՝ Փաշխտական շարժման են յարած 1.800,000 աշխատակորներ, որոնք միացած են 317 արհեստակցական միութիւններէ մէջ, 80.000 երկաթուղու բանուորներ, որոնք մի առանձին արհեստակցական ընկերութիւն են կազմում և 90000 մարտիկներ, որոնք 16 զուարթաակի բաժանւած՝ արթուն պահակի դեր են կատարում Փաշխտական դիկտատուրայի համար: Այս հակայական կազմակերպութեան շնորհիւ Փաշխտները հիմա տէր ու սնօրէն են Հանդիսանում նախարարական խորհրդում, ուր նրանց ղեկավարը — Մուսոլինի — միահծան էլ խանաւորի դեր է կատարում, օրէնարարական մարմինների մէջ՝ ուր նրանք 3/4-ի մեծամասնութիւն ունին, 68 զաւարային և 6318 զիւղական ինքնավարութիւններէ մէջ՝ որ գրեթէ ամբողջովին նրանց կողմնակիցներով են բռնւած են: Թ է այս տեղեկութիւնները որքան են համապատասխանում իրականութեան — այդ ի հարկէ, Յարինաչի՛ի գիտնալու բանն է. բայց որ այսօր Իտալիայի բոլոր յետախմական տարրերը Փաշխտի կրօնակի տակ են կանխւած և որ նա ամենագործ քաղաքական կազմակերպութիւնն է հանդիսանում այնտեղ — դա վեր է ամէն կասկածից:

Փաշխտի այս յաղթական առաջխաղութիւնը գրեթէ նոյն

Համեմատութիւններով մենք տեսնում ենք և՛ Հունգարիայում և՛ Սլաւոնիայում՝ Առաջինում ծովակալ Հորտի իսկ երկրորդում զօրավար Պրիմօ դի Բիվերա մի-մի Մուսոլինիներ համապատասխան երկրներում, բացայայտ Փաշխտի դրօշակի տակ համախմբել են բոլոր ազգայնասու տարրերին և նրանց ազդեցութիւնը պետական գործերում տիրական դարձրել:

Նոյն երեւոյթը աւել կամ պակաս չափով, քաջայայտ կամ քոզարկած ձեւով, հանդէս է գալիս գրեթէ բոլոր երկրներում: Փաշխտը ամէն տեղ մի տեսակ կիւղակէտ (ժողովու) է դարձել յետախմական բոլոր հոսանքներէ համար: Նրանից են առնում իրենց ներշնչումները գերման Ազգայնականները (Deutschnationale) Լիւզնեպորֆից սկսած մինչև Կաթիլի Կենտրոնի աշակողմը, նրանով են ոգևորւում Փրանսական շովինիստները Action Francaise-ից սկսած մինչև Միլերան և այնտեղից էլ մինչև աշակողմեան արմատականները, նրան են կապում Վիտտո-Պոր Յանտի՛ի միլիտարիստները Լեհաստանում, Յանգովի «տեսուրխտները» Բուլղարիայում, «պետական հարածներէ» սիրահարները Յունաստանում ևն. ևն.:

Այս փաստերի մէջ իր արդարացումն է գտնում յետադիմական ուժերի համախմբման տեսութիւնը, որ դեռ Գոմմու-Նիստական Մանիֆեստի՝ օրերից ծանօթ է ընկերվարապետ աշխարհին: Բուշելիկների դիպագնու Փաշխտի մասին պարզ կրկնութիւնն է այդ տեսութեան և, այս չափով, կրկնում ենք, նրանք իրաւացի են:

Մակայն նրանք սխալում են, չարաչար սխալում, երբ պնդում են, թէ Փաշխտին հակադիր բեւեռը հանդիսանում է բուշելիքմը, թէ սրա շուրջն են համախմբւում նոր հասարակարգի միտող տարրերը, և թէ այստեղ է կազմակերպւում այն բանակը, որ պէտք է վճռական ճակատամարտը տայ Փաշխտին:

Դրօշակի նախորդ համարում՝ մենք տեսանք, որ բուշելիքմի շուրջը ոչ թէ ընդդիմադիր ուժեր կենդրոնացում է տեղի ունենում, այլ ն օ ս ր ա ջ ու մ: Մենք տեսանք, որ Գոմմու-Նիստական Ինտերնասիոնալի IV համագումարից սկսած բուշելիկներն կուսակցութիւնների շարքերը գրեթէ բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում հալւել են. հալւել մինչ այն աստիճան, որ շատ վայրերում նրանք ուղղակի դադարել են քաղաքական կեանքի ազդակ լինելուց: Այժմ, ճշգրիտ տեսակներ չիման վրայ, մենք ի վիճակի ենք ցոյց տալու, թէ որտեղ են գտնում՝ ապագայ հասարակարգի յոյսը ներկայացնող ընդդիմադիր ուժերը:

Ա. Ը. Ինտերնասիոնալի քարտուղարութիւնը Մարսելյի համագումարին ներկայացրել էր մի գեղուցադիր՝ որի մէջ ամբողջւած են Ինտերնասիոնալին չարած ընկերվարական կուսակցութիւնները:

* Տես «Համաշխարհային Յեղափոխութիւնն էլ...» յօդուածը Դրօշակի թիւ 3

** RAPPORT soumis au deuxième Congrès de l'Internationale ouvrière socialiste par le Secrétariat de I. O. S. Bruxelles 1925.

ասկցութիւնների Համառօտ ֆորձուեցութիւնը և անդամների քանակը: Արդ, Համաձայնութեան դեկրէտ * իւրաքանչիւր երկրի ընկերվարական և կոմմունիստ կուսակցութիւններին անդամների քանակի տեսակէտից* ստանում ենք հետեւեալ պատկերը:

Երկիր	Ընկերվ. Բանակը	Յամ. Բանակը
Ամերիկա	15000	27000
Անգլիա	3155910	3000
Արգենտինա	9692	3600
Աւստրիա	570324	—
Բելժիկա	621588	590
Բուլղարիա	26652	—
Գերմանիա	868914	350000
Դանիամարք	143203	700
Դանիցի	3514	—
Էստոնիա	4200	3250
Իտալիա	31000	12000
Իւգոսլաւիա	4000	2000
Լատվիա	4600	1000
Լեհաստան	65100	5000
Լիտվանիա	2000	—
Լիւքսեմբուրգ	1155	210
Հոլանդիա	37894	1700
Հունգարիա	190000	—
Յուճաստան	3480	1750
Նորվեգիա	8000	16000
Շվեդիա	149429	12000
Չեխոսլովակիա	199751	130000
Պարսկաստան	13200	100
Պորտուգալիա	2500	700
Ռումանիա	12600	2500
Սպանիա	8555	1000**
Ֆինլանդիա	28000	—
Ֆրանսա	99000	50000

Գումարելով թւերը կտանանք, որ այս երկրների ընկերվարական կուսակցութիւնների մէջ կազմակերպուած են 6.279231 անդամ, իսկ կոմմունիստական կուսակցութիւններին մէջ՝ 624000 անդամ, այսինքն տարբ. մէկի դէմ:

Այս Համաձայնութիւնը էպպէս չի փոխել, եթէ կոմմունիստական կուսակցութիւնների ցանկը անելոյցները Գ. Իստերնասիւնայի այն հատուածներով, որոնք չեն յիշատակուած վերոյիշեալ աղիւսակի մէջ, որովհետեւ նորի՝ նրանց մէջ

* Համաձայնութեան Համար վերցնում ենք այն թւական տեղեկութիւնները, որ կոմմունիստների մասին ապիւս է բուլղարիկան Internationale Presse Korrespondenz քրիւտոնը թիւ 102-ում

** Ըստ բուլղարիկան պաշտօնադրի՝ Սպանիական կոմմունիստների թիւն է 5000, իսկ ըստ սպանական բուլղարիկան թիւների՝ 1000: Մենք այս վերջին թիւն ենք ճիշտ Համարում, որովհետեւ 5000 անդամ ունեցող մի կուսակցութիւն, ընդհանուր ընտրութիւնների ժամանակ, զոնէ 5000 քաւ ջաւ Համարում պիտի լինէր. մինչդեռ, ինչպէս ստորև կտեսնենք, վերջին խորհրդարանային ընտրութիւնների ժամանակ սպանական կոմմունիստները շահել են միայն 2000 քաւ:

կազմակերպուած կոմմունիստների թիւը 22000-ի չէ համունում**) և ուայ՝ դրանց հանդէպ կան չիշատակուած ընկերվարական կուսակցութիւններ էլ, ինչպէս օրինակ Գրիտանիլ (Անգլիական) և Չինաստանի կուսակցութիւնները, պոնք դեռ Նոր են կազմակերպուած և մի շարք ընկերվարական կուսակցութիւններ, ինչպէս օրինակ զելեցեական կուսակցութիւնը, Հրէական Բուեղը ևն, որոնք միանգամայն բացասական վերաբերմունք ունենալով հանդերձ դեկրէտ բուլղարիկով՝ դեռ չեն ընդունուած ընկերվարական Իստերնասիւնայի մէջ:

Դիւմամբ այս հաշիւներին մէջ չենք խառնում խորհրդային երկրների բուլղարիկան և ընկերվարական կուսակցութիւններին, որովհետեւ առաջինները ժամանակակից իմաստով կուսակցութիւններ չեն կազմում, այլ կառավարական դրամներով պահուող կառավարական ապարտսենտ, իսկ վերջինները ենթակայ են այնպիսի վաշտաք Հայաստանի, որ անդամների քանակը երբէք չափանիշ չէ կարող նկատուել նրանց քաղաքական կշռի Համար. Սակայն պահ մի ընդունելով, որ խորհրդային երկրներում մի Հատիկ ընկերվարական չկայ, իսկ բուլղարիկների թիւը այնտեղ համունում է 500.000-ի ** դարձեալ կտանանք, որ ամբողջ աշխարհում մօտ 6.280.000 կազմակերպուած ընկերվարականի դիմաց բուլղարիկների թիւը լուսադոն դէպքում իսկ, չէ համունում 1.125.000-ի

Ումերի փոխարարներութեան այս պատկերը լրացնելու Համար տեսնենք, թէ ընկերվարական և բուլղարիկան կուսակցութիւններն ի՛նչ ազգեցութիւն ունին Հաստրակական այն միջին հասանքների և խաւերի վրայ, որոնք չպատկանելով որ և է քաղաքական կազմակերպութեան՝ ընդհանուր ընտրութիւնների ժամանակ իրենց Համարանքի ծանրութիւնը ետտում են այս կամ այն կուսակցութեան նմարի մէջ:

Վերջին խորհրդարանային ընտրութիւնների ժամանակ այդ Համարանքը արտայայտել և Հետեւեալ ձեւով

- * Բուլղարիա 50, Տաճկաստան 250, Զեյցերլա 40000, Իտալիա 450, Կանադա 4000, Աւստրալիա 250, Հարաւային Աֆրիկա 400, Մեքսիկա 1000, Ֆրիլ 2000, Ռուսլուա 600, Բրազիլիա 350, Չինաստան 800, Ժալա 2000, Պարսկաստան 600, Մանգոլիա 4000, Եգիպտոս 700, Ընամէնը՝ 21450:

Աւստրալիայ, Բուլղարիայ, Դանիցի, Իւգոսլաւիայի, Լիտվանիայի, Ֆինլանդիայի, Ճապոնիայի, Հնդկաստանի և Գորէալի կուսակցութիւնների անդամների թիւը չէ յիշատակուած Գ. Իստերնասիւնայի Հաշիւում: Եւ մէջ, այն առարկութեամբ, թէ կուսակցութիւններն այդ երկրների մէջ գազակ են. մինչդեռ Լեհաստանի, Էստոնիայի, Լատվիայի և Չինաստանի կուսակցութիւններն անդամների քանակը յիշատակուած է, թէ և դրանք էլ են գազակի յայտարարած: Այս հանգամանքը ենթադրել է առայն, որ վերոյիշեալ երկրներում կամ կոմմունիստական կուսակցութիւններ չկան կամ նրանց անդամներն այնքան անհնալ թիւ են կազմում, որ անյարմար է յիշատակել:

** Ըստ վերջին պաշտօնական տեղեկութիւնների՝ Ռուս. բուլղարիկան կուսակցութեան անդամների թիւն է 401.490:

Երկիր	Ընդամենը. ֆուտ	Պատվ. քիլոգր	Յուս. ֆուտ	Կարգ. քիլոգր
Ամերիկա	1,000,000	2	37,008	0
Անգլիա	5,551,549	151	55,436	1
Արգենտինա	78,479	18	—	0
Աւստրիա	1,311,870	68	22,164	0
Բելգիա	820,650	79	34,147	2
Բուլղարիա	900,000	29	45,000*	9
Գերմանիա	7,880,963	131	2,708,176	45
Դանիա	469,949	55	6219	—
Դանիացի	39,755	30	14,901	0
Էստոնիա	86,000	22	7100	11
Իտալիա	422,957	24	268,191	10
Իսպանիա	25,000	0	1,3008	18
Լատվիա	242,000	93	—	0
Լեհաստան	940,405	42	128,000	0
Լիտվանիա	102,000	8	—	2
Լիբանոս	17,379	8	965	0
Հունգարիա	706,317	24	53,664	0
Հունգարիա	272,259	24	—	2
Յուճանստան	8600	0	25,000	6
Նորվեգիա	67,800	8	58,000	0
Շվեդիա	725,844	104	65,283	5
Չեխոսլովակիա	2,519,171	88	—	23
Ռուսաստան	25,000	1	—	0
Սլովակիա	50,000	(7)	2000	0
Ֆինլանդիա	254,672	60	91,665	0
Փրանսա	1,700,000	105	800,000	18
Գումար	2,6331,819		4,435,918	

Այս աղյուսակի մեջ պակասում են այն քաղաքները, որ կամուրջները ստացել էին, կամ կարող էին ստանալ մի շարք երկրներում, ինչպես Արգենտինա, Լատվիա, Հունգարիա, Չեխոսլովակիա և Ռուսաստան: Սուստ Հարավ ընդունինք, որ այս պակասող քաղաքները թիւն է 500.000: Կասանանք, որ աղյուսակի մեջ յիշատակւած բոլոր երկրներում ընտրութիւնների ժամանակ կամուրջներին մասաւոր Հարավ ձայն են տւել 5.000.000 Հոգի, իսկ ընկերակալականներին՝ 26.300.000 Հոգի, այսինքն մօտ 5 1/4 անգամ ակելի թւով մարդիկ:

Հարկ կա՞յ այլևս որևէ խօսք անկայցելու, ցոյց տալու Համար, թէ աշխատաւորութեան և յարակից տարրերի Համակարգը Հանրային կեանքի ո՞ր բնուսումն է խտանում: Գարծում ենք — ոչ: Թւերի լիզուս այնքան պերճախօս է, որ երկարաձիգ բացատրութիւնները ու մեկուսութիւնները տեղիք չի սկսում:

Այդ թւերի մեջ դրսևորում է Հասարակական զարգացման այն պրոցեսը, որով Համայնարջային պատերազմից և Երան յայտրոճ մեծ վերելքաբանները ի վեր պահ մի շփոթում և իր ուղին կորցրած աշխատաւորութիւնը վերագտնում է զեպի իր պայքարի չին, փորձած մեթոդները: Մասնաւորապէս բոլշեւիկեան լիզափոխութեան փորձը — իր ապարդիւն ձիգերով ընկերակալական կարգեր Հաստատելու Ռուսաստանում և իր անընդհատ նահանջով զեպի կապիտալիստական ընտրութեամբ, որ այսօր բացայայտ Հակայեղափոխութեան ընտրի է առել — մի անգամ ևս ամբարկում է միջազգային աշխատաւորութիւնը այն Համոզման մեջ, որ իր պայքարի բնական ճանապարհը ժողովրդագլխութիւնը, յեմակրատիան է:

Սակայն աշխատաւորութիւնը ղեմակրատիան այնպէս չէ

պակեբացնում, ինչպէս բուրժուազիան որի Համար ներկայ կարգերը իրենց «բարգաւաճական ապստոթիւններով ու Հասարակութիւններով» Հանրային-պետական կեանքի վերջնական և լուսազոյն ձեւն են Հանդիսանում: Աշխատաւորութեան Համար ղեմակրատիան լոկ մի Հանգրւան է իր պատասգրութեան ճանապարհին, որի վրայ ամբանալով՝ նա պիտի կազմակերպէ իր զասակարգային պայքարը լանտն ընկերակալական կարգերի: Այդ պատճառով էլ նա Հետեւողական և իրականաբար ժողովրդագլխութիւնը իր անմիջական պայքարի նշանակէտը դարձնելով Հանդիսում՝ չէ Համամբուում մինչև իսկ առաջադեմ բուրժուական կուսակցութիւնների ջուրջը, այլ ընկերակալական կուսակցութիւնների մեջ է որոնում իր գործի առաջնորդութիւնը:

Այսպիսով մեծ տեսնում ենք, որ այսօր Հանրային կեանքի աշակերտեան բնուսում՝ Փաշիզմն է Հանդիսանում բոլոր յետադիմական տարրերի ձողղական ուժը, իսկ ձախակողմեան բնուսում՝ ընկերակալութիւնը, որի զրօշակի տակ Հակայական զանգաւմներով Համամբուում է իր պատմական կոչումին զիտակից աշխատաւորութիւնը:

Այս երկու բնուսներից զուրս խցնայթերէն քարշ է գալիս կամուրջիցմը, որի Հետեւողները մի կողմից ատիճանաբար նազում են,՝ իսկ միւս կողմից՝ օր ըստ օրէ կորցնելով իրենց զարգափարականութիւնը և տարեկան իրենանստիքական ընազներից՝ մերձենում Փաշիզմին: Սրանով են բացատրւում այն սերայլը անկարկները, որ Մուսոլինի և իր արքանակները նետում են, մանուսնող վերջերս, զեպի Գրեմլի ղեկատարները՝ դրանակրտական աշխարհում բացայայտի մտահոգութիւնների դուռ բանալով: Սրանով են բացատրւում Հուսն. զարական Հորտիի փսփոսկները Մոսկուայի ներկայացուցիչների Հետ Վերջապէս սրանով է բացատրւում այն սրտաուռ Համերաշխութիւնը, որ տիրում է բոլշեւիկների և Քէմալ փառայի միջև, չնայած այն բանին, որ Մուսոլինիի Հետեւերով քայլող այս ղեկատարող անխնայօրէն կոտորել է տալիս իր երկրի կամուրջներին...

Գամուրջիցմի այս ատիճանական Հիւճման և այլասեռման Համար աշխատաւորութիւնը ոչ լաւն է ոչ ինդալոս պատճառ ունի՝ նա պիտի գիտակցի միայն, որ զա բնական վախճանն է այն բոլոր Հասանքների և վարդապետութիւնների, որոնք Հանրային կեանքի կազմակերպման Համար իրենց կամքն ու քմահաճոյցն են օրէնք նկատում: Այս զիտակցութիւնն անհրաժեշտ է, որպէսզի ամեն մի աշխատաւոր վերջնականապէս ըուժի բոլոր տեսակի բոլշեւիկեան և Փաշիտական Հիւանդութիւններից և վերադառնայ զեպի այն ճանապարհը, որի վրայ աշխատաւորութիւնը կազմակերպուել է իբրև դասակարգ և Հզօրացել իբրև ընկերակալութեան զրօշակակիր:

Հետեւողական ղեմակրատիայի վերելքը այս ղիտակցութեան արտայայտութիւնն է Հանդիսանում:

Ե. ԶԱՄԱԿԵՆՆ

* Այս նազման տեսակէտից յտուկանշական փոտտեր է տալիս Երրորդ Ռեւոլուսիոնայի մեջ ուսուսական յետադասաւորան տեղը զրաւող զեմանական Գամուրջապա Գուսակցութիւնը, 1924 թ. մայիսեան ընտրութիւններին այս կուսակցութիւնը ստացել է բոլոր քէների 12,70%-ը: Նոյն քէի ղեկոնճերեան ընտրութիւններին՝ 90%-ը: Իսկ այս տարւայ մաստ ամին նախագահական ընտրութիւններին՝ բոլոր քէների միայն 70%-ը:

ԹՈՒՐԻԳԻՈՅ ՀՈՒՐՋԸ

~~~~~

Մուսթաֆա Քեմալ կը շարունակէ իր յղթնական արտոյանները Անատոլիոյ գաւառներուն մէջ, առանց շատ խորհրդը երթալու, և միշտ զգուշանալով Պոլսէն:

Այս ազնկալի և շոգեպիկը արշաւին գլխաւոր նպատակն է ցուցադրել և ամրապնդել նոր վարչութեան հմայքը, պատանել տալ ֆէւտիսի ու փաթթոցները, քողերն ու միւսպակները, որպէսզի թուրք ժողովուրդն ալ հասնի քաղաքակրթութեան բարձրագոյն աստիճանին: «Ամբողջ աշխարհ պէտք է գիտնայ թէ թուրք ազգը բոլորովին սրբած է զէջ անցեալին հետեւանքով իր ուղեղին մէջ գոյացած ժանգերը»:

Եւ որպէսզի կանգ չառնէ « ժողովրդ թափելու » գործողութիւնը, այս պոռոտախօսութիւններուն հետ միաժամանակ, թուրքիոյ ամէն կողմը կը կատարուին « եւրոպականացման » խելակատակութիւններու Տեղի կ'ունենան, իբրև թէ ինքնաբերաբար, ցոյցեր և բողոքներ փաթթոցաւորներուն կամ ֆէւտաւորներուն զէմ, որոնք նոյնքան արտաքին մատնուած են այսօր, որքան երէկ, զխորակտրոսները: Պոստոյ մէջ, անհաստներ կամ խմբակներ կը պտտին տունէ տուն, խանութ խանութ, և կ'ազդարարեն, կը սպառնան որ զլիարկ դնեն: Այս նորութիւնն ալ շահաւէտ գործեր բացառ թուրք վաճառականներուն, մանաւանդ Սելակիցիներուն, Տեօնիկներուն առջև, որոնք միշտ կ'ացուցանուին տերն են: Միևնայն ատեն, ոգևորութեան, ճամարտակութեան ապարդէջ մը ստեղծեց թուրք երկուստարութեան համար, որ, թերուս և բռնաբարայ, շահիք կը տեղայ աջ ու ձախ, համաձայն տրուած սղգանջանին: Երէկ, Իթթիհատի օրով, այս միևնոյն երկուստարութիւնն էր որ պատերազմ կը պահանջէր Աստրիոյ, Իտալիոյ կամ Պուլկարիոյ զէմ, ազակիներ խորտակելով, զբլխորներն պատռելով, նոյն իսկ եւրոպական տառերը ջնջելով շարժակներու վրայէն: Այսօր, նոյն սերունդը և նորագոյնը, կը ծափէ և կը պարէ նոր քայլերդին համաձայն, երեսնապէս քայլ մը աւելի առաջ երթալով, բայց, իրականին մէջ, աւելի զարգացնելով և զայնացնելով մոլեռանգրութիւնը, անկիրթ ու աններգ ոգին և թթու միջնազարեան սղգայնականութիւն մը որ իր նմանը չունի թուրքիոյ պատմութեան մէջ:

Յաճախ, կատարեալ սահմարտութեամբ կը փորձենք իմանալ թէ, վերջապէս, ինչ իրական քարտիկիտում յառաջ բերու թուրք երկուստարութիւնը, 1908էն ի վեր, քուն քրֆական քարտիտ սեպակէտով: Ու չինք գտնե՞ր պատասխանը: 1915-1916ին, հայաջնիջ սարսակներուն ատեն, այդ երկուստարութիւնն էր որ ամենէն զազանալին տեսարանները ստեղծեց: Ինչ որ կը վարանե՞ր ընկ 60-70 տարեկան Քէշիտ փաշա մը, քամերչորս ժամուան մէջ զրուկ կը հանէր 27 տարեկան սրկիպ մը, Աթթֆ պէյ: Այդ զի՞նք նոյնքան զօրացառ ու ճաւաղեցառ, որ այսօր, երբ արդէն շարժելիք ժողովուրդ չէ մնացած, կամ շարդը շահարք չի նկատուիր այլևս, նոյն այդ երկուստարութիւնը նոր բարբարոսութիւններ կ'երկնէ, ճանձրութէն շոտանելու համար: Ան է, այդ անուպայ տարրը, որ այսօր ալ զլիարկին ուժով կը հետապնդէ ոչ-խլայտները, որսի շան պէս կը հետեւի անոնց իւրաքանչիւր

քայլին, զարոյցէ մինչև տունը, և կը միրատէ անոնց վերջին իրաւունքները, մայրենի լեղունէն մինչև ընտանեկան սովորութիւնները: Ու վերջապէս, այդ երկուստարութիւնն է որ, առանց պատ ի պատ ձեւերու, պարզապէս հրախից որ Հայերը հրոժարին փոքրամասնութեանց իրաւունքներէն, եթէ չեն ուզեր նոր փորձանքներ բերել իրենց գլխուն:

Չարժեր անիլի ճանքանոյ այս կէտին վրայ, սրովհետեւ այդ երկուստարութեան ամենէն պերճախօս վկայարանը, այսօրուան թուրք մամուլը, արդէն ծածուկ բան չի ձգեր. երբեք այս աստիճան տգէտ, ամբոխային և զրգուր եղած չէր թուրք հրատարակագրութիւնը: « Բացառութիւնները յարգելի են », պիտի ըսէիք, բայց անոնք ալ, սուրբը առած կամ քիչ շատ հատու հրատարակագիրներ, աւելի շատ աղուէտի գիր կը կատարեն, Կաճախ աւելի վառակաւոր սայթաքում են կը գործեն:

••

Երկնք է պատմութիւնը այն խելակատակութեան, որով թուրք մամուլն ու պետական շրջանակները յաջողեցան թըրքական փորախը առաջնորդել փոքրամասնութիւնները: Կէս մը շոյելով կէս մը սաստելով և սպառնալով, անոնք թուրք մը ստորագրել ստիչն Հայերուն և Հրեաներուն, որպէսզի հրոժարին Լօզանի զաշնագրին տրամադրութիւններէն: Մեծ բան մը էր սպահնովը դաշնագիրը: Ընդհանուր խօսքեր գրի առուած էին, որոնք ընթացք տալու-չտալու խնդիրը միշտ կ'ախտմ ունէր թուրքիոյ կամքէն: Բայց և այնպէս. Էնկիւրի ուղեց սեւեռացնել արտաքին միջամտութեան վերջին հետքն ալ, և յաջողեցաւ:

Դաշնագրին տրամադրութիւնները ձեւաւորելու և զօրծաղրելու համար, անհրաժեշտ էր կազմել խառն յանձնախումբեր: Էնկիւրի իր անկանակ համակարանը յայտնելու համար, յանձնարաններուն ոչ-թուրք անդամներն անգործ լինը նշանակեց. և նշանակեց այնպիսի մարդիկ որոնք տարիներով թըրքական մթնոլորտի մէջ սպրած են, և հաւատարմօրէն ծառայած թուրք պետութեան: Եւ որպէսզի եւսանդով գործի փարին, վճարել տուաւ անոնց ղրգուած ամսականները:

Այս բոլոր կարգադրութիւններէն յուր շունէր Պատրիարքարանը, ոչ ալ կազմային որ և է շրջանակ: Փոքրամասնութեան ներքին կազմակերպութիւնները շատոնց մոռանուութեան արուած են թուրք վարչիներուն կողմէ: Արդէն մեծագոյն շնորհք ըրած կ'ըլլան, պատասխանելով զանազան շնորհաւորական հեռագրներու:

Յանձնախումբերը քանի մը ձեւական ժողովներ կը գումարեն, բայց շուտով երևան կուգան որ Էնկիւրի գոհ չէ այս վիճակէն, նոյն իսկ իր նշանակած հայ «ներկայացուցիչ»ներէն: Եւ շարժման մէջ կը դրուի գնահատան պատրոպ ազգայիններ, որպէսզի ժամ առաջ գրուի ելլէ բուն ծրագիրը: Առաջ կը քարտիչն քանի մը վարկարեկ, թըրքացած Հայեր, ձեռնարկներ կը կատարուին պատուիրակութիւն մը որկիւր Էնկիւրի, երեք թուրք և երեք հայ անդամներով: Էնկիւրի շատոնց տուած էր իր վճիռը- այնպէս որ, աւելորդ կը նկատէ նոյնիսկ պատուիրակութեան առաքումը, և կ'ազդարարէ որ կարճ կապն և անպայման հպատակութիւն յայտնեն, մերժելով զաշնագիրը: Այս ողբալի գործին մէջ

ալ, եռանդ կը վառնէ ստրուկներու և խաբէրաներու խմբակ մը, «Թուրքեհնայ Բարձրացման Միութիւնը»:

Այս կարկուտան միութեան մէջ Հանդիստ սեղաւորուեր են քանի մը անպաշտօն, անօթի Թուրքեր, շրջապատուած խումբ մը Հայաստան տիպարներէ որոնց Թազուպապին է հռչակաւոր Տոբթ. Նաղուպեանը, շանաստիկ Պէհնէտտին Շաքիրի փրկելիչը, ինչպէս ինքն իսկ պարծանքով կը պատմէր Թուրք թերթներու մէջ... Թուրքիա Միացած Հայ ժողովուրդը բարիք մը չտեսաւ այս Միութենէն, որ իբրեւ թէ մերձեցում անաջ պիտի բերէր. բայց անկէ մեծապէս օգտուեցան վարչութեան անդամները, իրենց մէջ բաժնետէլ գոյացած Հազարաւոր ոսկիները, իբրեւ թոշակ կամ ճամբու ծախք: Թէ պետեական շրջանակները և թէ Հանրախի կարծիքը այս Միութեան գոյութիւնը նկատի կ'առնեն այնքան որքան որ կը նպատէ հայ Հասարակութեան ազգային օրկանները կարգաւորելու և թրքացուել գլուխ հանելու: Մասնաւի ներկայացուցիչները երբեմն կ'ըսեն Հաճին պատուել անոր սարքած թէյասեղանները, նորէն և նորէն, Հանդիստարապէս և Հայերու տանը մէջ ձաղկելու Համար Հայերու «գլանաճնուութիւնը»:

Արդ, այս Միութիւնը լաւագոյն գործիքը Հանդիսացաւ վերջերս, Գործարմանութեան իրաւունքի Հարցը լուծելու Համար, այս՝ բառին ջեմիական իմաստովը: Երկար ատենէ ի վեր, Միութեան Թուրք անդամներուն մէջ — Հայերը պարզ խրատիչակներ են կամ աղուշներ — մտքին կ'առնէ հանաճարեղ ծիպերը մը, — Պատրիարքարանին ձեռքը բռնելը: Այդ առաջարկութեամբ, անոնք յամախ կը ներգրային որ Հայերը բաւական հնաւտարիմ չեն, դեռ ազգային անջնատ կազմակերպութիւններ և դպրոցներ կը պահեն, իրենց սեփական կալուածները ունին ևն: Երբ օրուան Հայք դարձաւ փոքրամասնութեանց ինդիվը, վարիչ անդամները առիթէն օգտուեցան խրատներ տալու Պատրիարքարանին, նոյն ինքն Էնկիւրիի թելադրութեամբ, և յաջողեցան կախարհել, եթէ ոչ աճաբեկել զայն: Այլապէս կ'արժանա՞ծ «Երեւելեաց ժողով» մը անանց դժուարութեան մտորագրեց սոնճատարութեան թուղթը, ճիշտ այն պահուան երբ ազգային կալուածները կը գրաւէին Պոլսոյ, Սեբաստիոյ և Գեարսիոյ մէջ, և Ս. Կարապետի Հայկական որբանոցին Հայապատկան շէնքն անգամ դեռտական սեփականութիւն մը կը հռչակուէր: «Հող չէ, կրնաք եորէն հոս պահել որբերը. բայց պէտք է վարձք վճարէք»...

* *

Ոչ-Թուրքերու խաղաղ թրքացման և անոնց Հարստութեանց գրաւման քաղաքականութեան Հետ զուգընթաց, Էնկիւրի կը շարունակէ իր «ճիշտ»ը Թուրք ընդդիմադիրներուն դէմ, որոնք շատոնց ջլատման գաղափարաբան են: Գրոտական ապստամբութեան Հաշուեյարգարէն յետոյ, խաբուսիկ մեղմացում մը յառաջ եկաւ Պոլսէն Անատոլիոյ թրքաւորներէն, որեւոր Տիգրանակերտի կախարհներուն սարսափին տակ ապրելէ յետոյ, փոխադրուեցան Թարքեզ» միշտ աճաբեկ վիճակի մէջ, և առտու մը անպարտ հռչակուեցան, անպատիւ մեղացողի մը ստորագրելով:

Ինչպէս ըսինք, երեւութեան էր այս բարեփոխումը: Թմբակները Պոլիս դարձան իբրեւ փետրաթիվ պառուներ և ալ չեն Համարձակիր քննադատել օրուան իշխանութիւնը,

Հակառակ իւրախոսներու: Էնկիւրիի վարիչները զանազան ձեւերով լնդու կը դնեն անոնց բերանը, բայց անոնք իրենց դասը առած են, և ալ չեն փորձուիր հրապարակ դնել երկրին վերքերը: Մասնաւոր որ, իրենց արձակուամէն յետոյ, անկի շեշտուեցաւ «յեղափոխական» թափը, Հազարա-կապուտի փոփոխութենէն մինչև Հասարակութեան յանդիմով:

Այս ճամբուն վրայ, առաջին պարտատիկը արձակուեցաւ չորս ճամբով դէմքերու դէմ, Պոլսոյ պակասած երեփուխաններուն տեղ նորից կանխու առթիւ: Երկրորդ կարգի ընտրողները, մասնաւոր ազգանշանի մը վրայ, պահանջեցին որ հրամարին Գրառագէթի Գեաղիմ փաշա (Հայաստանի յաղթածներ, ինչպէս կը կոչեն), Բեգեթ փաշա (որ առաջին անգամ Պոլիս մտաւ իբրեւ իրազօր) Բեռնի պէյ (Վարչապետ՝ Լօպակի ժողովին ատեն), Ետեան պէյ (Էնկիւրիի արտաքին գործավարութեան ներկայացուցիչը Պոլսոյ մէջ): Անոնք շատոնց սև ցանկը անցած են ճանաչողով պէյի, Սիլ Փուստ փաշայի և ուրիշ շնորհու Հետ, իբրեւ ընդդիմադիր, և կուտակեց միտղիտութեան կամ իթթիշատի: Մահ մասնագրական օրէնքով, երեփոխան մը այլեւս ամբողջ երկրին կը պատկանէ, և ոչ թէ-աչք կամ այն շրջանին: Այս հիման վրայ թի ակնարկուած փաշաներն ու պէյները ստուար չեն տեղի տալու. բայց օրուան վարիչները գիտեն զանոնք խեղճ բերելու միջոցները, կը բաւէ որ վճռեն: Առայժմ, կը բաւականանան անոնց Հայրենասիրական գգացումները կասկածի տակ դնելով և զանոնք ամբողջախի գաղափարներն յանձնելով:

Ոչլազրաւ է որ, բոլորն ալ խեղճ հասած են առաջիմ, և կը Համակերպին ամէն Հարուածի: Գժուար է ըսել, — ստարութեան նշան է այս պարագան, թէ դիւանադիտութեան Ամէն պարագայի մէջ, սա ստոյգ է որ Էնկիւրի բաւական ուժ ունի ստղմին մէջ խեղդելու սր է և իրրուամ. քանի որ կազմ և պարտատ բանակ մը կը պահէ մասնաւորապէս ներքին ճակատին դէմ, և, ամէն բանէ առաջ, կը հօգայ ու կը կերակրէ քանակը: Միւս կողմէ, անդադար կը մտղի պաշտօնէութիւնը, մասնաւոր Պոլսոյ մէջ, որ պետա՞ շատ զաք» հռչակուեցաւ, և սօք բոյն գրած են բոլոր դժգոհները: Վերջերս նորէն արտատաղոր քննիչներ դիմուեցան երբեմն մարքաբաղքը աճարողի մատնելով Հին և նոր պաշտօնէաւներու բազմութիւնը, որ միշտ անօթի է, և կաշառքով ու զողութեամբ կը իրացնէ ապրուստի պահանջը: Անվերջ փոփոխութիւններ կը կատարուին մասնաւորապէս ստրիկանկան տեսչութեան մէջ, որուն պատասխանատու վարիչները երբեք չեն գիտեր թէ քանի ամառան կամ քանի ժամանակ Համար Նշանակուած են:

Այսպէս, անդրամար շաշեցնելով մտրակը ներքին ճակատի վրայ, պրկելով ստրուկութեան շղթաները՝ միացած փոքրամասնութեանց Համար, բուռնաբանելով անոնց Հարստութիւնները, արձաբծեց «Թուրքացու թուրք» գրացումները, — Էնկիւրի միւստին ատեն, չոր կը պահէ իր վառօքը՝ արտաքին ճակատին Համար: Բողոքովին անմէջ ապաւանջեցնել Մուսուլի մասին եղած պահանջները: Այս տեսակէտով, նոր Թուրքերը այնքան վաղպես են և վճռական, որ Ազգերու Դաշնակցութեան ընդհ. ժողովին ատեն անգամ, կըցան դուրս Հանել պահանջները շրջանի ափ մը քրիտամաններուն տե:

դահանութիւնն ու ջարդը. և երբ քննութեան խօսք եղաւ, խորապէս վիրաւորուեցան ու բողոքեցին, թէ Եւրոպա "իրենց ներքին գործերուն կը խառնուի..."

Ջարմանալու բան չկայ այս իրողութեան մէջ, Այս բոլորը հետեւեալն են այն քաղաքականութեան. որուն հիմը դրուեցաւ, 1921 Մարտին, Մոսկուայի մէջ, և որ նուիրազործուեցաւ անկէ յետոյ, Լոպանի մէջ: Ախորժակը ուսելով կը բացուի: Եստ սուր է Թուրքերու ակործակը մանաւանդ այս օրերս, երբ Սուրիան խառնակութեան բոցն դարձած է, շնորհիւ իրենց գործօն աջակցութեան Իսթանուբուլուն ու Անտիոքը պահանջած ատեն, ահաւասիկ նոր պատեհութիւններ և փայլուն հեռանկարներ կը պարզուին ջարդարներու աչքին նոր չէ որ կը փաստաբանուի թէ Թուրքիան չապրիր առանց Հայկաի կամ Դամասկոսի: Կ'ապրէր առանց Կրետէի կամ Կարտի...

Բայց, չաճապարհնը: Ճակարկն կանուխ է, Դամասկոսի ամբողջ ողբերգութեան ծալքերը բանալու և Թուրքիոյ դիտակիցներուն ու բարեկամներուն — երէկուան թշնամիներուն — բոլոր մեղքերը երեսն հանկու համար:

ՔՐՏԱԿԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄԸ

(Սեփական զրոյակցութիւն «Իրաւակի»

Բաղդատ, 6 Հոկտ. 1925

Այժմ, երբ քրտական սպստամբութիւնն արգէն ձնչած է և թիւթա զեկավարներէն շատերը տարագրած արտօսահան, Տնարար է բուն իսկ քրտական աղբիւրներէ ներկայացնել քրտական շարժման բովանդակ պատկերը: Ար Կարծենք թէ «Դրօշակ»ի ընթերցողներու համար հետաքրքրական կըլլան մեր հաղորդելիք տեղեկութիւնները:

Քրտական ներկայ շարժման սկիզբը պէտք է որոնել համաշխարհային պատերազմի օրերուն: Ճիշտ է, դեռ Պալքանեան պատերազմին յետոյ, երբ նորէն գիւտազիտական սեղանի վրա դրուեցաւ հայկական հարցը, թիւթաբու մէջ ևս կազմեցաւ «Քրտաիտանի Անկախութեան կոմիտէ» ծերակուտական Աէլիս Ապտուլ Գասթրի գլխաւորութեամբ և Օսմանեան Խորհրդարանի թիւթա երեսփոխաններու մասնակցութեամբ, իր թէ հետապնդելու համար թիւթաիտանի անկախութիւնը, սակայն ատիկա յղացում մըն էր իմթիհատական կուռապարութեան և նպատակ ունէր վիժեցնել հայկական բարենորոգումները ու շատ հեռու էր քրտական շարժումը բլլալէ:

Քիւրտ ցեղը իր ազիտութեան և զեկավարներու անհասկացողութեան կամ շահամուտութեան պատճառով միշտ ալ կոյր գործիք եղած է թուրքերու ձեռքին, յատկապէս, հայերու դէմ: 1915-ի տեղահանութեանց և աղէտներու ժամանակ ալ թիւթաբու օգտագործեցին քրտութիւնը՝ բնաջնջելու համար հայ ժողովուրդը: Երբ, սակայն, հայկական սարըն այլևս չկար և Անտառուի նահանգները պարպած էին հայերէ, համաթուրանական հայշիւղով արեցած թուրքերը ձեռնարկեցին նաև քրտա-

թեան թլքացման կամ բնաջնջման: Այս քաղաքականութիւնը սուսձնապէս ցայտուն դարձաւ. երբ ուստական յառաջիտացման հետեւեալով Արեւելեան Անտառուի քրտութիւնը թողուց իր սունն ու տեղը և գաղթեց երկրի ներքեր: Գաղթական թիւթաբուն իրենց բնական հրաուրը կը համարէին տրանալ հայերու թողած գոյքերուն ու տեղաուրիչ անոնց չքած գիւղերու մէջ: Սակայն, կառավարութիւնը անհասիտա կերպով արգիւծեց թիւթաբուն կազմի ցեղուն-աշիրէթական և սեղանակական համախմբումներ և տասը ընտանիքէն աւելի սպրիւ մէջ գիւղի մէջ: Ամբողջ թիւթա գաղթականութիւնը մասնաւորեցաւ, բաժան-բաժան եղաւ ու ոստիկանութեան հսկողութեան տակ՝ յանձնուեցան գուտ թլքարնակ գիւղերու և քաղաքներու մէջ: Նոյն իսկ թիւթա զեկավարները տեսան թլքացման այս անքողաւոր քաղաքականութիւնը, որուն հետեւեալով սխաւ ծայր տայ գգգոնութիւնը, մանաւանդ թիւթա մտարական ու կղերական խաւերուն մէջ: 1913 թ. դեկտ. 7-ին Տիգրանակերտի մէջ կազմեցաւ «Ազգային Պաշտպանութեան կոմիտէ» մը, որ իր ձեռքն առաւ թիւթա ցեղի ազգային ինքնապաշտպանութեան գործը: Ըէլիս Այաիտը որդն գարձաւ այս կազմակերպութեան, որ նպատակ դրաւ թուրքիւն օսմանեան տրապիտութեան լուծը և ստեղծել ազաւ թիւթաիտան: Ապա սխաւ արօպազանտի ու կազմակերպութեան շրջան մը: Յետագայ զեկպերը, մանաւանդ ուստական յեղափոխութիւնն ու Ախլսոնեան նշանարանները, ալ աւելի հրահրեցին թիւթաբու ազգային զգացումները: Այս պարագան շիրկեցաւ թուրք վարիշներու ուշադրութիւնէն, սակայն, անոնք՝ պատերազմական վիճակի մէջ բլլալու պատճառով, չհամարձակեցան կտրուել միջոցներու դիմելը:

1918 թ. օգոստ. 5-12 ին, Խնուսի մէջ, Ըէլիս Այաիտի անը նորէն կը գուտարի թիւթա ականաւոր աշիրէթականերու և չէլիսերու գաղտնի խորհրդաժողով մը, որուն կը մասնակցին 62 պատգամաւորներ: 36 աշիրէթներու կողմէ ժողովը քննութեան կ'առնէ թուրք կուռապարութեան վարած քաղաքականութիւնը թիւթաբու նկատմամբ, և միաձայնութեամբ հաստատելով Տիգրանակերտի «Ազգային Պաշտպանութեան կոմիտէ»-ի ծրարիրը՝ հետեւեալ կերպով կը ձեւակերպէ քրտական ազգային ծրարիրը: «Մենք լիով թիւթա ժողովուրդի կենսական պայմաններէն, և անոր ազգային գոյութեան լուսագոյն ապահովութեան, անտեսական ու մշակութային բարեկարգման հաստատուն հարաշիրիքները գտնելով բաշտապէս ինքնուրոյն, երաւ ու անկախ պետական կեանքի մէջ, բոլոր միջոցներով ձգտել վերականգնելու անկախ թիւթաիտանը իր պատմական սահմաններուն մէջ»: Այս նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ կը նկատուի կազմակերպել թիւթա ազգը և պատրաստուի, պատեհ պատեհ, պատամբելու ընդդէմ թլքական բունակալութեան, լուտարեի ու գիտակցութեան բերել թիւթա զանգւածները՝ ապրածելով ու խորացնելով անկախութեան գաղափարը, մասնաւորապէս ձգտելով ընդհանուր միութեան ու բարոյական կապ ստեղծել անջատ-

անըստ աշխրթներու միջև: Կիևնոյն ժամանակ անհրաժեշտ կը նկատուի կազմակերպել քրտական հարցի դեւանագիտական պաշտպանութիւնը՝ հիմնելով Պոլսոյ և տրտասահմանի մէջ դիւանագիտական մարմիններ: Այս կընտրուի 10 հոգիոց կենտրոնական մարմին մը — «Քիրտիստանի Անկախութեան Կոմիտէ»ն, որին կը յանձնուի քրտութեան ղեկավարութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը: Կոմիտէի անդամ կընտրուին՝ խալըթ բէյ Մահմուտ բէյգասէ (Նախագահ), Իւսուֆ Ջիւա, Քէմալ Ֆէվզի, սողթոր Ֆոււաա, Բանեցի Աբդիւլ Գասէր, Էէննախցի Աբդիւլ Ռահման, խոյթեցի ՖէՏմին, Էէյի Էէրիֆ. Էէյի Ալի Ռիզա և Էէյի Իսմայիլ Կոմիտէն պիտի գործեր Էէյի Սայիտի բարձր հովանաւորութեան ներքեւ և իր կեդրոնատեղին պիտի ունենար Էրզրումը: Ժողովականները կը ցրուին բարձր արմատազրուցութեան տակ և կը ձեռնարկեն աշխատանքի: Էուսով Պոլսոյ մէջ ևս կը կազմուի մարմին մը ծերակուտական Սէյիտ Աբդիւլ Գասէրի գլխաւորութեամբ, որը, սակայն, տարածութ ինքն իր մէջ, չի կրնար շօշափելի գործունէութիւն ցոյց տալ:

Արայ կը հասնի Գաշնակիցներու յաղթութիւնը, սպա՛ Սեփրի գաշնակիւրը, որը միջազգային ներազործում կուտայ և՛ քրտական պահանջներուն՝ ընդունելով ինքնավար Քիրտիստանի անհրաժեշտութիւնը, որ անհուն խանդավառութիւն առաջ կը բերէ քրտական շրջաններու մէջ: «Անկախութեան Կոմիտէ»ն կը կազմակերպէ քրտական գաւառները և կը դառնայ Քիրտիստանի փաստական իշխանութիւնը: Անոր ձեռք առած միջոցներով Քրտութիւնը գրեթէ չի մասնակցի Քէմալական շարժումներուն և յոյներու ու հայերու դէմ մշտեալ կռիւներուն: Քիրտիստանը կապի թուրքիայի միւս մասերէն տարբեր կեանքով, և թրքական իշխանութիւնը կը դառնայ սոսկ անւանական: Այս պարագան իրստ գրգռութիւն կառաջացնէ Քէմալականներու մէջ, որոնք կուստեն առաջին իսկ պատեհ առիթով քրտական վտանգը վերցնել մէջուղէն: Առիթը չուշանար: Լոզանի կաշնակիւրը և բոլշեփիներու բարեկամութիւնը կարձակեն թուրք ղեկավարներու ձեռքերը, և ծայր կուտան խստութիւններ քերտերու վերաբերմամբ: Բանտերը կը լեցնեն հազարաւոր քերտերով: Ար մտցնեն անտանելի սուղքեր, տարապարհակ աշխատանք: Ար ծրագրի տքնտեսապէս քայքայել ու բարոյապէս գլխատել քերտ ժողովուրդը: Մէկը միւսի ետեւէն ննգ գաւերու գոհ կ'երթան բազմութիւ շէյխեր ու ցեղապետներ: Տիրաւորներ, խնուս, Բիթլիս և ուրիշ տեղեր կըսկսին գործել կախազաններ: Գաւազորօրէն կը բռնուին ու կը կախուին «Անկախութեան կոմիտէ»ի անդամները՝ խալըթ բէյ Մահմուտ բէյգասէ, Իւսուֆ Ջիւա, Քէմալ Ֆէվզի, սորթ. Ֆոււաա, Բանեցի Աբդիւլ Գասէր, Էէննախցի Աբդիւլ Ռահման և ուրիշներ: Թիւրքերը կործան կըտրուի և արագ հարւածով վերջ տալ քրտական շարժման:

Քիրտերը յանկարծակիի եկած կը փութան ինքնապաշտպանութեան միջոցներ խորհրդ 1924 թ. նոյեմբ. բեր 3-ին, Էէյի Սայիտի նախաձեռնութեամբ քերտ

զինուորականներու խորհրդաժողով մը կը գումարել Կէօյնիկի մէջ: Ար մասնակցին 24 հոգի — ամենքն ալ թրքական բանակի պատրաստած ու փորձառու զինուորականներ: Օրակարգի միակ կէտը սպաստաբութեան հարցն է: Ար պարզի, որ թիւրք կառավարութեան վարած դաժան քաղաքականութեան հետեւանքով անկարելի է խուսափել սպաստաբութենէն, որ ժողովուրդի կամքէն անկախ պիտի բռնուի: Ար պարզի նաև, որ քրտական ուժերը բաւական են թիւրք զորքերը պարտութեան մատնելու համար, բայց ռազմավարքի պակասի պատճառով անհնար կը լինի երկար դիմանալ Կորուշի դիմումները կատարել զրոյի ուժերու, և այս նպատակով Էէյի Ալի Ռիզա կը մեկնի Պոլս, սակայն իր դիմումները դրական ադրուել չեն տար, և ղեկավար 30ին ձեռնուռնայն ու հարաւափուս կը վերադառնայ, Ապարդիւն կանցնին և բոլշեփիներուն եղած դիմումները անոնք խորհուրդ կուտան հանդարտ կենալ թուրքերու հանդէպ և պատրաստուի «Արմիլի Քիրտիստան» ստեղծելու համար: Կիմացի նաև, որ Թիֆլիս կը գլտնուի Պէտերիսանդատէներէն մէկը, որ բոլշեփիներու ղեկավարութեամբ՝ կ'աշխատի յօգուտ խորհրդային Քիրտիստանի:

Մինչ տեղի կ'ունենային այս բանակցութիւնները, Քէմալականները ա՛յ աւելի կը խտացնեն իրենց վայրագութիւնները: Տեղի կ'ունենան նորանոր բանտարկութիւններ, կը շատնան կախազանները: Գաւազորութեամբ կը սպանուի քերտերու մէջ մեծ համբառ ունեցող ու սիրած Բոմանցի Աբդիւլ Ռահման աղան, յայտնի «Աղայեսոր»ը: Գեկանմբի վերջերուն ինուս կը հասնի Էրզրումի վայրին 200 ձիւտը ու հետեւալ զինուորներով Էէյի Սայիտը ձերբակալուելու դիտարկութեամբ: Ամեն կողմէ օգնութեան կը փութան քերտ զինուոր խմբեր: Այլին վախցած՝ գործը կը կապէ անուշի ու կը հետանայ Սակայն, այլևս անհնար կըլլայ հանդարտեցնել յուզած քրտութիւնը: Խարբերդէն ու Ջաբազուրէն պատգամաւորներ կուզան խնդրելու, որ Էէյի Սայիտ մեկնի իրենց շրջանները և տայ պատասխանութեան ազանշան: Գեկանմբեր 25-ին Էէյիւր, հազար ձիւտներու հետ կը մեկնի Թաքման և Էուշար-Կէօյնուկ-Ջաբազուր-Բալու գծով կը հասնի Փիրան: Զանապարհին քերտ ժողովուրդը խանդավառ ընդունելութիւն ցոյց կուտայ Էէյիին ու կ'երգնու մինչև արեան վերջին կաթիլը կը սրտապնդէ ժողովուրդը և կուտայ հրահանգներ 1925 թ. փետր. 4-ին կը հասնի Փիրան Կառավարութիւնը ձանապարհին քանի մը անգամ կը փորձէ ձերբակալել կամ սպաննել Էէյիւր, բայց չի յաջողիր:

Փետր. 5-ի յուսարացին Փիրանը կը պաշարել թիւրք 250 ձիւտը ու 150 հետեւակ զորամասով, որպէսզի ձերբակալել ու Տիրաւորներու փոխադրէ Էէյի Աբդիւլ Ռահմանը: Ժողովուրդը կը դիմադրէ: Զօրամասը թնդանութի կը բռնէ գիւղը: Ար սկսի տաք կռիւ, որ կը սեւեւ մէկ ժամ: Թիւրք զորքը ջարդած ու ծանր կորուստներ

տալով՝ կը դիմէ փախուստի Այս կոնքը կը դառնայ ազգանշան ընդհանուր պատասխանութեան: Արեւն թափած էր և տղեւս կարելի չէր վարանել: Ըէյի Սայիտ կանցի գործի:

Առանձին հրովարտակով ֆիւրստանը կը յայտարարէ անկախ Ապա, յատուկ սուրհանգակներու միոնցով, պատասխանութեան հրաման կուղարկէ բոլոր աշիւթներուն: Կը հրահանգէ տապալել թիքական իշխանութիւնը և տեղը ստեղծել քրտական ազգային վարչութիւն: Աէց որ շարունակ կը կատարէին նախապատրաստական աշխատանքները կը հրատարակէին բազմաթիւ կոչեր ու թուոցիկներ: Մինչև փետր. 7-ը՝ շրջակայ գիւղերէն և հարեւան շրջաններէն փերան կը հասնին մօտ 7000 զինուած քիւրտներ: Կը կատարէին զինուորական դասուորակներ, կը նշանակէին հրամանատարներ, կը բռնէին ճակատներ: Արևմտեան ճակատի պես կը նշանակէի Ըէյի Ըէրիֆը, օգնական՝ Ըէյի Հասան: Արևելեան ճակատի պես՝ Ըէյի Արգուլլահ, օգնական՝ Ըէյի Մուստաֆա, Հիւսիսային ճակատի պես՝ Ըէյի Աի Ռիզա, օգնականներ՝ Ջիւրլանցի Բարա և Հասանցի Խալիլը Բէյերը: Հարաւային ճակատի զեկավարութիւնը քաղաքական նկատուածներով, կըստանձնէ ինքը՝ Ըէյի Սայիտ՝ հանրապետութիւն միաժամանակ և կառավարութեան գլուխ ու զերագոյն հրամանատար: Իր օգնականներն էին Ըէյի Ըէմէտտին, Ըէյի Խամայիլ, Ըէյի Արզիւլ Ռահիմ և Ըէյի Ֆարիտտարին: Կինձը կը յայտարարէ քիւրտ կառավարութեան ժամանակաւոր կեդրոնատեղի փետր. 11-ին, զօրքի և բազմահազար ժողովուրդի ներկայութեան, Սէյի Սայիտ կը կատարէ հրապարակային մաղթանք և ժամը 11-ին կուտայ ընդհանուր զօրաբարձի հրաման:

Տեղը չի ներքը մեզ ներկայացնելու պատերազմական գործողութեանց բոլոր մանրամասնութիւնները, որոնք եղած են բուն ու արևնալի յրկուստեք ընկած են բազմաթիւ զոհեր և երկիրը մասնաւոր և աւերի ու արեւմտեան ճակատներուն վրայ: Հարաւային զօրամասը երկու օրուան մէջ կը գրաւէ Հանի, Ֆիս, Լճէ, Չիլիլի, ՄէՏէպեան և Կինձ: Փետր. 14-ին թիւրքական մէկ զօրամաս Արղընը Մասէնի վրայով, կը յարձակի հարաւի թիկունքէն ու կը գրաւէ Փերանն ու Հանին և կը սպաննայ Կինձին: Հանիէն արեւելք, բաց դարձի մը վրայ, տեղի կունենայ վճռական ճակատամարտ, և թիւրքերը պարտուած՝ խուճապահար կը փախչին ու կը հետապնդւին մինչև Կիլիս, որ կանցի քիւրտերու ձեռքը և կապահովէ անոնց թիկունքը խորքերի կողմէն: Ապա կը սկսի սրնթաց յառաջխաղացում գէպի Տիգրանակերտ և վերջինն արևնոտ պաշարումը: Քիւրտերու ձեռքը կանցնին 13 թնդանօթ, 34 զնդացիւր, 1300 հրացան, 140,000 փամիշուր, 470 ձի, 120 շորի և այլ աւար: Թնդանօթներն ու զնդացիւրները գործածողներու չգոյութեան պատճառով կը կեդրոնացնեն Կինձ: Փետր. 21-ին կը սկսի Տիգրանակերտի պաշարումը և

չորս օրուայ կատաղի ու արևնոտ յարձակումներէ ետք, քաղաքը կառնի ամուր օջախի մէջ, իսկ գլխաւոր ուժերը կը շտապի գէպի հարաւ և մարտի 16-ին, Մարտինի գրաւումով, ամբողջ հարաւակողմը կընեն քրտերու ձեռքը, որոնք յոյս ունեն կապել Փրանսացիներու կամ անգլիացիներու հետ և ստանալ նազմութիւնը, որուն կարիքը շատ մեծ էր:

Ըստ յաղոց կը զարգանան և արևմտեան զօրամասի շարժողութիւնները Ըէյի Ըէրիֆի գլխաւորութեամբ: Փետր 16 կը սկսի յառաջխաղացումը և մինչև փետր. 17 կը գրաւեն Զարաղուր. Խոշնթ, Կապան Մասէն, Բալու և Փերի: Քրտերու ձեռքը կանցնին 1200 գոբի, 12 թնդանօթ, 32 զնդացիւր, 170 հրացան, 500 ձի, 317 շորի, 44 ուղտ և այլ աւար: Փետր 24-ին կը գրաւէ Բիլիս: Փետր. 26-ին, գիւղերային կատաղի յարձակումով կը գրաւէ Խարբերդ, ուր քիւրտերը գերի կառնեն 700 զինուոր, 17 սպայ, 3 թնդանօթ, 14 գնդացիւր, 160 արկղ փամիշուր, 400 հրացան, 70 շորի և այլն: Այստեղ իշխանութիւնը կազմակերպելէ վերջ՝ Ըէյի Ըէրիֆ կը շարունակէ արշաւանքը և մարտի 22ին կը գրաւէ Մալաթիան, Կապան Մասէնը, Չմիկածաղը, Խոզաթը, Արաբկիրը և Անիը, որը կը հանդիսանայ արևմտեան զօրամասի գլխամաս վերջին կայանը:

Միւս երկու ճակատներու վրայ գործողութիւնները աւելի մեղմ կըլլան: Քիւրտերը փետր. 20-մարտ 8ը կը գրաւեն Գէօյնուկը, Գիււմիւլը, Կոփն ու Մանազ կերտը: Մարտի 9-ին տաք Կալենի տեղի կունենան Խնուս, և երկու կողմերը կունենան ծանր կորուստներ: Մարտ 10-ին Խնուսը կընկնի քիւրտերուն ձեռքը: Քիւրտերու ձեռքը կանցնին Խաւ Մուշն ու Սասունը: Այսպիսով, մինչև մարտի վերջերը քիւրտերը տէր կը դառնան Մարտինէն մինչև Խնուս և Ալենէն մինչև Սասուն ամբողջ տարածութեան, որ բոլորովին կը մաքրէ թիւրքերէ և կանցնի քրտական իշխանութեան տակ: Պատերազմական գործողութիւնները կը կանգնին, որովհետեւ քիւրտերը մեծ նեղութիւն կը քաշեն փամիշուրի և յոյս ունին Սիւրիոյ Փրանսական իշխանութիւններու և Իրագի անգլիացիներու հետ բանակցելով ստանալ Սա. կայն, շարաթը ուրբաթէն շուտ կուգայ: Թիւրքերը կեդրոնացնելով խոշոր ուժեր՝ հիւսիսէն ու հարաւէն կը զիմն ընդհանուր յարձակման աւելի քան 50,000 զինուած ուժերով, թնդանօթներով, զրահապատ ինքնաշարժներով ու սաւառանկներով եւ, որ աւելի սարսուփելին է, շուտով յայտնի կըլլայ, որ թիւրքերը զօրքեր կեդրոնացուցած են՝ օգնութեամբ այն Փրանսացիներու, որոնք հետ այնքան յոյսեր էին կապած քիւրտերը:

Առաջին բաղադրանքները տեղի կունենան մարտի 26ին: Ազգրանկան յաղոցութիւնը կը լինի քիւրտերու կողմը, սակայն փամիշուրի պակասը շուտով գերակշռութիւնը կուտայ թիւրքերուն, և քիւրտերը կը դիմեն Նահանջի մինչև Տիգրանակերտի պատերուն տակ: Այստեղ ստանալով օգնութիւն, անոնք կամրանան: Սէյրան Թէփէի ուղղութեամբ, ուր ութ օր շարունակ տեղի կունենան

կատարի կոնկրետ թնայումն կը յաջողի անցնիլ թիկունքը, և քիւրտերը խուճապով յետ կը քաշին: Պատասխանաւ գործիչներէ ու ղեկավարներէ բաղկացած ձեւուոր խումբ մը Շէյխ Սայիտի գլխաւորութեամբ կուզէի դէպի Տիւսիս, բայց Տագարապետ Գասըմ բէիի դաւաճանութեամբ կիյնայ թշնամու ձեռքը:

Մէկը միւսի ետեւէն Տաշեարգարի կենթարկին և միւս ձակասները, որոնք նոյնպէս փամփուռտի պակասի պատճառով ստիպուած են դիմել նախանշին Ետտերը գերի կիյնան թիւրքերու ձեռքը ու կը կոտորին: Ամանք կը յաջողն փախիլ դէպի Պարսկաստան, իսկ 350 Տոգիւնց ձիւուոր խումբ մը Մասիսի փէշերով կը մտնէ Հայաստան: Պարսկաստան մտնողները սահմանի վրայ ընդհարում կունենան պարսիկ սահմանապահներու հետ և երկուստեք կը լլան սպաննութիւններ, 45 Տոգի գերի բռնելով կը տարին Թաւրիսի բանար: Միւսները կը ցրին լեռները կամ կապաստանին Սվօի մօտ՝ ճառա: Թիւրք զօրքերը անցնելով Տարուէն Տիւսիս ու արեւմուտքէն արեւելք՝ անլուր բարբարոսութիւններ կը գործեն քրտական շրջաններու մէջ գիւղերը կաւերին, կը թալանին ու կը հրդեհին: Ետի ու երեխայ սրի կը քաշին: Ահիներ կը բռնաբարին ու գերի կը տարին: Երիտասարդութիւնը կը բանտարկի ու կը կոտորի: Հայկական սարսափները կը կրկնին իրենց բոլոր մարմաննութիւններով: Թիւրքերը արիւնով ու երկաթով կը ճնշեն քրտական ապստամբութիւնը: Զափազանց մեծ կը ըլլան թիւրքերու կորուստները: Քիւրտերն եւս չեն խնայած իրենց ձեռքը ընկած թշնամուսն...

Այսպէս վերջացաւ քրտական շարժման առաջին գործողութիւնը: Ապստամբութիւնը ճնշած է, բայց քիւրտերու դիմադրական ոգին չէ սպաննուած: Ընդհակառակը, թափուած արիւնը ա՛յլ աւելի խորացուցած է թիւրքերու և քիւրտերու միջև բացւած վիճը, ա՛յլ աւելի գրգռած ու վրէժով լեցուցած քիւրտերը: Քիւրտիստանի գանազան կողմերը դեռ կը մնան ապստամբ օձախներ, որ չի հասնիր թրքական ղեկքը: Հէքքեարիս կը շարունակէ ապրիլ ըմբոս՝ Աբդուլ Գաստրի որդի Շէյխ Սէյիտ Աբդուլլահի գլխաւորութեամբ: Անոր ձեռքն է և Շեմտինան-Շապաթանի շէջները: Չէ նաճւած և Սղերթ-Իթիլիսի շրջանը, որու փաստական տէրն է Շէյխ Սայա-հէտիմը՝ պատերազմէն առաջ Բիթլիսի մէջ կախազան հանուած Սէյիտ Ալիի տղան: Թրքական տիրապետութենէն դուրս է և Մուշ-Սասունը, ուր կիշխէ Հաճի Մուսա բէկի եղբայրը՝ Նուհ բէյը:

Ասոնցմէ գառ կան և ուրիշ ցեղապետներ, որոնք չեն ձանձնար թրքական իշխանութիւնը և կը շարունակեն պալքարիլ անոր դէմ Այդ ուղղութեամբ կողխատին և արտասահման ապաստանած քիւրտ գործիչները, որոնք ամենքը լեցւած են վրէժի ու թշնամանքի անհաշտ զգացումով դէպի թիւրքերը:

Այս է գրութիւնը: Քիւրտերը պարուած են, բայց չեն ընկճւած, չեն համակերպուած: Քիւրտիստանի ազատութիւնը այլևս ունի իր զոհներն ու նահատակները, ունի իր հերոսները: Հազարաւոր դիակներ, խարոյկ զարձած գիւղեր, այրեան գետեր ու անհաշիւ կոստղաններ — ահա այն սարսափելի անշուքերը, որ այսուհետեւ կը բաժնէ թիւրք և քիւրտ ժողովուրդները: Աերազարձ չկայ: Ահանք իր երկաթէ օրէնքներով պետք է մղէ քիւրտերը դէպի անողք կուռ ընդդէմ թիւրք բանակալութեան և յօգուտ քիւրտիստանի ապստամբեան ու անկախութեան:

ԿՈՒՍԱԿԱՅԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Հ. Յ. Բաշնակցութեան Պալքանի 19-րդ Շրջանային Ժողովը գումարուեցաւ Օդսսա. 24-ին Սօֆիայի մէջ և աւարտեց իր աշխատանքները Սեպտ. 1-ին: Ներկայ էին 12 պատգամաւորներ, ինչպէս նաև խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուած ընկերներ: Որոշ հարցերու քննութեան մասնակցեցան նաև պուլկարահայ թեմական համագումարի առթիւ Սօֆիա հասած շրջանի թաղական-հոգաբարձութեանց անդամ ընկերները: Ժողովի աշխատանքները անցան առհասարակ յաջող: Պուլկարահայ թեմական համագումարի, մամուլի, նոր սերունդի կուսակցական դաստիարակութեան, Կենտր. Կոմիտէի և շրջանի մարմիններու գործունէութեան ու հաշիւներու, «Հայաստան» թերթի և կազմ մը ուրիշ հարցերու մասին: Ի վերջոյ, ժողովը կազմեց յաջորդ շրջանի գործունէութեան նախահաշիւն և ընտրեց կենտր. կոմիտէի նոր կազմ: Աւելորդ չենք համարիր առաջ բերիլ որոշումներէն մէկ քանին:

Շրջանային ժողովը մանրամասնօրէն դատեցաւ հայ գաղթականութեան վիճակով Պուլկարիոյ մէջ և նկատելով որ ազգայնական ու տնտեսական պատճառով տեղ-տեղ կը յարուցին փոխարկիւններ՝ որոշեց ձեռք առնել բոլոր հարուստ միջոցները պահելու համար Պուլկարիոյ մէջ հայ գան. կամներու ինքնուրոյն գոյութիւնը և միջոցներ մտածել չեզոքացնելու համար այս ու այն շրջանի մէջ հայ աշխատուող ու բանուր տարբերու դէմ ծրագրուած արհեստակցական հարմանքները:

Ժողովը քննեց նաև Պուլկարահայ թեմի կազմակերպման և թեմական համագումարի հարցը: Այս առթիւ որոշեց ջանալ հրաւիրելու Պուլկարահայ թեմական խորհուրդներու օրինակուր համագումար՝ կանոնադրութեան հիմքերու վրա և, առհասարակ, աշխատիլ վերջ տալու այն քառասյին վիճակին, որու մէջ կը գտնուին այժմ Պուլկարահայ ազգային-թեմական գործերը:

Պալքանի դաշնակցական երիտասարդութեան կուսակցական դաստիարակութիւնը և կազմակերպումը դարձնելով օրւայ մտահոգութեան առարկայ՝ որոշուեցան նոր տարիքը ա-

ինն այս գործը նկատել մարմիններու և գործիչներու պիտաւոր պարտականութիւններէն մէկը:

Նկատելով, որ պուլար օրաթերթերու և կուտակցական պաշտօնախնայն օրգաններու մէջ երեւոյզ Հակահայ արտայայտութիւնները որոշ ազդեցութիւն կ'ընեն Հնագիտէն պուլար կուտակարական և ժողովրդական շրջանակներու վրա և աջի առջև ունենալով, որ Հակառակ մեր անցեալի զոհորութիւններէն և պուլար ժողովրդի Հետ ունեցած բարոյական արտաքին կապերու ցարդ կարելի չէ եղած ամբապնդել երկու ժողովուրդներու բարեկամութիւնը, Երջ. Ժողովը որոշեց աշխատի օգտագործելու ամեն միջոց պայքարելու Համար երկու ժողովուրդները իրարմէ վանող երեւութիւններու դէմ և առանձնապէս ջանալ յուսարանել Հանրային կարծիքը մամուլի և այլ միջոցներով: Այս ուզումներէն եղան յատուկ թեւադրութիւններ կենտրոնական և շրջանային մարմիններուն:

Ճնշելով կազմակերպական խնդիրներուն՝ Երջ. Ժողովը մանրակերէն քննութեան ենթարկեց կենտրոնական կոմիտէի և շրջանային մարմիններու միասնայ գործունէութիւնը: Կենտր. կոմիտէի գործունէութեան առթիւ առանձնապէս շեշտեցու բանաւոր պրօպագանդի անսեսուճը և գործավարութեան թուլութիւնը, որով կենտր. կոմիտէն չէ կրցած արդարացի նախորդ Երթ. Ժողովի իր վրա դրած յոյսերը: Ընդհանրապէս գոհացուցիչ չէ եղած և շրջանի մարմիններու գործունէութիւնը. անսեսուճ է պրօպագանդը զալթակաւութեան ու նորահաս սերունդի մէջ:

Երջ. Ժողովը նկատի առաւ նաև Ֆիլիպպի ընկերներէն Տոբթ. Վահան Հապէշեանի պարագան, որ տեղւոյն ազգային վարժարանի մէջ իր ունեցած պաշտօնն ու դիրքը ամբապնդելու Համար ջանացած էր կաշառքով ձեռք ձգել կուտակցական ներքին շրջաբերականները Հակապաշտակցական հոգաբարձութեան տրամադրելու Համար: Ժողովը կարողով Հապէշեանի կողմէ իրեն ուղղած չքմեղանքը և քննելով խընդիրը իր ամբողջական փութելուն մէջ՝ Հաստատեց Կենտր. Կոմիտէի առած որոշումը՝ վտարել սօքթ. Վ. Հապէշեանը Դաշնակցութեան շարքերէն:

Հ. Յ. Դ. Եւրոպայի 3-րդ Երջանային Ժողովը

Սեպտ. 26-28 Փարիզի մէջ տեղի ունեցաւ Հ.Պ. Դ. Եւրոպայի 3-րդ Երջանային Ժողովը: Պատգամաւորներ կը մասնակցէին Փարիզի, Մարսիլիայ, Լիոնի Երջանային Կոմիտէներէն, Քաթեյ Սարազէնի, Տէրազիլի Ենթակոմիտէներէն, Պրիւսիայի և Պերլինի Կոմիտէներէն, Եւրոպայի Ուս. Միութիւնէն և Հ. Յ. Դ. Բիւրոյէն:

Մարմիններու և շրջաններու զեկուցումներէն պարզուցաւ, որ բոլոր Հայաբնակ վայրերու մէջ սկսած է կուտակցական եռուն աշխատանք. վերջին քանի մը ամսուայ ընթացքին կազմակերպուած ընկերներու թիւը եռապատկուած է և երթալով աւելի կը մեծնայ: Երջանային Ժողովը նկատի առնելով կազմակերպութեան ծաւալումը՝ Նախկին Մեկուսի Կոմիտէութիւնը վերածեց Կենտրոնական Կոմիտէութեան:

Կազմակերպական տեսակէտով Յարսնան քաջուսցաւ

վեց շրջաններու, որոնք պիտի ունենան իրենց շրջանային կոմիտէները: Այդ շրջաններն են Փարիզ, Լիոն, Ս. Շամուս, Վալան, Մարսիլիա և Քուլուզ. Եւրոպայի միւս երկիրները, ուր Դաշնակցական կազմակերպութիւններ կան, առանձին միաւորներ կը կազմեն Անգլիա, Պիճիքա, Գերմանիա, Չեխոսլովակիա, Աւստրիա, Լեհաստան, Սերպիա, Իտալիա և Ջուրջերիտ: Կոմիտէութեան մէջ կը մտնէ նաև Եւրոպայի Դաշնակցական Ուսանողական Միութիւնը:

Երջ. Ժողովը զուս կազմակերպական աշխատանքներէն զատ (զեկուցումներ, ներքին կոմիտեայրի մշակում, պիտանէ, մարմին ընտրութիւն և այլն) լաշիօնէն զբարեցաւ նաև Եւրոպայի Հայ ազգային կեանքի Հետ առնչութիւն ունեցող խնդիրներով: Առանձին ուշադրութեամբ քննուցեան՝ Եւրոպայի ազգային Հանրային կազմակերպութիւնները և մեր դերը երիտասարդ սերնդի կուտակցական-բարոյական դաստիարակութեան Հարցերը: Երջանային Ժողովը նկատի ունենալով որ զաղութներու ազգային կեանքի կազմակերպումը և մասազ սերնդի դաստիարակութիւնը լաւագոյն միջոցներն են այլասերման և օտարգրման վտանգի դէմ պայքարելու Համար, որոշեց գործնապէս մասնակցել ազգային օրէնսդիր ու վարչական մարմիններուն և միջոցներ ձեռք առնել պատանակութիւնն ու երիտասարդութիւնը կազմակերպելու Համար:

Ա Ր Տ Ա Ք Ս Ո Ւ Մ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պալմանի 19-րդ Երջանային Ժողովին որոշումով. կուտակցութեան արտաքուստ է Տօդ. Վանան Հապէշեան:

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Կ Ո Ղ Մ Է

ԴՐՕՇԱԿի բաժանորդագրութեան պայմանները

Տրանս, Սիւրիա և Եւրոպական երկիրներ սարեկան 20 ֆր. Ամերիկա, Անգլիա, Սփանիա և ուրիշ երկիրներ » 2 օտար:

"Դրօշակ" յի խմբագրութեան վերաբերեալ նախկին քերթ, գիրք եւ անկէ սնասկ նիւթ ուղարկել հետեւեալ հասցէին՝

S. Hagopian, 6 Av. de Sully
Chaville (S. et O.)

Դրանները եւ վարչական նախկինները ուղարկել
S. Ter-Tovmassian
3, rue Lesage, Paris (20) France

Le Gérant : E. BUAT

Impr. Nercés, 65, Rue Pascal — Paris 13°